



Fale Alea 'o Tonga



**KO E MINITI 'O E**

**FEME'A'AKI**

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA**

**'O E**

**FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	14
'Aho	Pulelulu, 10 Sune 2020

**Fai 'i Nuku'alofa**

## HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

### 'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

### Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

*Dr.* Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e  
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &  
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

### Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

### Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala



---

**FALE ALEA ‘O TONGA**  
**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 14/2020 FAKATAHA ‘A E**  
**FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho: Pulelulu 10 ‘o Sune, 2020*  
*Taimi: 10.00 am*

<b>Fika 01</b>	<b>:</b>	<b>Lotu</b>
<b>Fika 02</b>	<b>:</b>	<b>Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea</b>
<b>Fika 03</b>	<b>:</b>	<b>Me’a ‘a e ‘Eiki Sea</b>
<b>Fika 04</b>	<b>:</b>	<b>KOMITI KAKATO:</b>  4.1 Lao Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga Ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2020/2021 –Lao Fika 5/2020 <ul style="list-style-type: none"><li>• Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune 2021</li><li>• Fakamatala Patiseti 2020/2021</li><li>• Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungaue Fakapule’anga 2020/2021 – 2022/2023</li></ul> 4.2 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngoue mo e Toutai  4.3 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale
<b>Fika 05</b>	<b>:</b>	<b>Ngaahi Me’a Makehe</b>
<b>Fika 06</b>	<b>:</b>	<b>Kelesi</b>

## Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu .....	7
Ui ‘a e Fale .....	7
Poaki.....	7
Me’a e ‘Eiki Sea.....	7
Me’a e Sea.....	8
Alea’i Vouti Potungāue Pa’anga.....	8
Tokanga ki he tokoni’i makehe lau kilu ‘a e Kautaha Vaka ‘Eua.....	11
Tali Pule’anga ki hono tokoni’i lau kilu Kautaha Vaka ‘Eua .....	11
Kole ke fakakau Vava’u he polokalama fefolau’aki vaka tahi e Pule’anga.....	12
Tokanga ke tokoni’i ngaahi pisinisi ki he hoko atu fakalele ‘enau pisinisi .....	12
Tali Pule’anga ki he tokoni’i he Patiseti Kautaha Vaka ‘Eua .....	13
Tali Pule’anga fekau’aki mo e 16 miliona tokoni ki he sekitoa pisinisi kau ai takimamata .....	13
Fokotu’u ki he Pule’anga ke fakatokanga’i ke faitokonua ngaahi kautaha vaka he sekitoa taautaha.....	14
Fakama’ala’ala Pule’anga ‘e tu’uaki talangāue kitu’a folau vaka ki Niua he ta’u .....	16
Fakama’ala’ala Pule’anga he tokoni’i vaka vahefonua ‘Eua .....	16
Fakamanatu ki he Pule’anga ke tu’uaki talangāue lele ‘a e vaka ki Niua .....	17
Tokanga ke ngāue’aki kautaha vaka Pule’anga ki he hao mo e malu fefolau’aki vaka tahi.....	17
Tokanga ke potupotu tatau tokoni Pule’anga ki he ngaahi kautaha vaka .....	19
Tokanga ki he lahi ngaahi polokalama ako he patiseti Potungāue Pa’anga.....	19
Fehu’ia pe ‘oku lava ke fai ha tokoni kole ki he pa’anga tokoni mei muli 9.9 miliona.....	19
Fakama’ala’ala Pule’anga he founa 2 fakahoko mai ngaahi tokoni mei muli .....	20
Fakamālō’ia to e ‘inasi Ha’apai he tokonia he folau tahi.....	20
Kole fakamaama fekau’aki mo e pa’anga tokoni ki he tukuikolo he polokalama 4 & 5 .....	21
Fehu’ia 14 miliona vahea ko ē tokoni hili ange afā ko Hālotti .....	22
Fehu’ia ta’u ki he vāhenga mālōlō & hiki patiseti ki ai fakahoa ki he ta’u fakapa’anga lolotonga.....	22
Tali Pule’anga malava ki he ta’u 55 ke fili tau’atāina ke ma’u vāhenga mālōlō mei he ngāue fakapule’anga .....	22
Tali Pule’anga fekau’aki mo e ngāue ke tokonia fanga ki’i uafu ‘i Ha’apai .....	23

Fehu'ia lahi e tukuhau levi na'e t̄anaki fakataumu'a ki he fakalakalaka e sipoti 'i Ha'amoia ..	23
Tali Pule'anga ki he pa'anga levi na'e t̄anaki fakataumu'a ki he sipoti .....	24
Fokotu'u ke liliu Lao ki he Vāhenga Mālōlō ke lava toho vāhenga mālōlō kimu'a he ta'u	60 25
Kei ngāue Pule'anga ki he ngaahi Lao fekau'aki mo e toho kimu'a vāhenga mālōlō he ta'u	60
.....	26
Fakahā Pule'anga malava fai ha kole ki he Poate Vāhenga Mālōlō ki he toho vāhenga mālōlō	.....
.....	26
Kole ki he Pule'anga ke nau tokanga ki he fakakaukau ke fakataha'i ongo sino vāhenga mālōlō	.....
.....	26
Tapou ke fakapotopoto'i vahea pa'anga he Patiseti ke 'inasi ai kakai e fonua.....	28
Fakahā Pule'anga 'i ai ngaahi pa'anga ke tokoni'i fakalukufua ngaahi potungāue ko e siofaki	ki he kaha'u .....
.....	31
Fakahā Pule'anga polokalama tokoni \$4 kilu 'a Kolea ma'a e ngaahi kolo .....	31
Tali ki hono fehu'ia silini he patiseti ki he langa fale .....	32
Tokanga ke faitokonia ngaahi potungāue ke a'u nau faifatongia fakakuata ki he kakai .....	33
Tokanga ke tokangaekina fānau tu'u lavea ngofua ki he COVID & ngaahi ta'au palopalema	fakasosiale .....
.....	33
Tokanga ki ha taha te ne ma'u e vailasi kae 'ikai puke he kolonavailasi ( <i>carrier</i> ) .....	34
Tali Pule'anga 'osi vahea pa'anga ki he to'utupu he patiseti Potungāue MOI .....	35
Tali Pule'anga 'osi vahea he patiseti fakapotungāue pa'anga ke nau a'u ki he tukui motu.....	35
Toe \$2.4 miliona pa'anga t̄anaki mei he levi fakakātoa 'e 16.2 miliona t̄anaki he sipoti .....	35
Tokanga pe kuo 'osi 'atita'i 16.2 miliona tukuhau levi t̄anaki he sipoti pea fakahū mai ki Fale	Alea .....
.....	36
Tali Pule'anga lolotonga 'i he Kōmiti Pa'anga Fale Alea Fakamatala Pa'anga Pule'anga ngata	ki Sune 2019.....
.....	36
Fakahā Pule'anga nau muimui'i Lipooti Kosilio Sipoti 'a Tonga ke toki fakahū mai ki Fale	Alea .....
.....	37
Kole fakama'ala'ala fakamatala fakalahi ki he totongi memipa he ngaahi kautaha fakafeitu'u	.....
.....	38
Kole ke fakakau uafu Niuafo'ou langa 'e Siapani fakatatau ki he 'ataakai faka'oseni tu'u ai ...	38
Fokotu'u na'a 'oku taau ke fokotu'u ha Potungāue Sipoti makehe ma'a e Sipoti.....	39
Tokanga ki he 1 kilu 7mano he Patiseti ki he cater me'atokoni fakamokomoko .....	40
Kole fakamaama ki he founga lava ke 'inasi ngaahi kolo he ngaahi kole maama 'uhila .....	41
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he 49 miliona vahea he Patiseti ki he kolonavailasi .....	42
Lahi ngaahi polokalama tokoni kehekehe 'a e Pule'anga .....	43

Founga ke makatu'unga hono tali he Pule'anga ngaahi kole maama hala.....	43
Tali Pule'anga ki he hiki e pa'anga ki he folau fakafalemahaki ki muli.....	44
Fakama'ala'ala he polokalama malu'i mo'ui kau ngāue fakapule'anga.....	44
Tokanga ki he hiki peseti 'e 22 nō 'a e Pule'anga .....	45
Tali Pule'anga ki he hoha'a fekau'aki mo e lahi nō e fonua 'i tu'apule'anga .....	46
Tokanga ki he kehekehe 'a e fika fakakatoa pa'anga tokoni mei muli hā he <i>Statement</i> .....	49
Fakama'ala'ala he faikehekehe 'o e mo'ua ( <i>debt</i> ) pea mo e fe'amokaki ( <i>deficit</i> ).....	50
Tui Sea fakafiemālie tu'unga 'i ai mo'ua 'a Tonga fakahoa ki he'ene <i>GDP</i> .....	51
Fakamanatu ki he Minisita Pa'anga 'ene palōmesi ke fakaivia to'utupu he patiseti hoko .....	51
Fakamālō'ia Sea Fale Alea ki he fakamaama mo e tokoni fakama'ala'ala tu'unga 'i ai fonua	51
Tui Pule'anga tonu ke fakaivia 'aki to'utupu he ta'u kaha'u 'aki 'a e 1 kilu.....	51
Fakama'ala'ala ki he ngāue'aki pa'anga mei he Sino'i Pa'anga Tokoni Fakatu'upakē .....	52
Fakama'ala'ala ki he tu'unga ne 'i ai ngāue tafa'aki ki he ako fekau'aki mo e <i>COVID-19</i> .....	53
Polokalama faitokonia fānau ako 'i muli .....	53
Tali Kapineti ke totongi ako fānau ako kolisi .....	54
Polokalama tokoni Pule'anga ki he ngaahi kautaha pasi .....	54
Tokanga ki ha mata'ifika pau he patiseti ala faitokonia 'aki fonua he faingata'a <i>COVID-19</i> ..	55
Tali ki he fehu'ia tokoni Pule'anga ki he ngaahi uesia e fonua kau ai takimamata .....	56
Tali Pule'anga fekau'aki mo e fehu'ia e lisi 'o e vakapuna <i>Y-12</i> .....	57
5 miliona tali Pule'anga ke ngāue'aki he pangike ki he nō he tafa'aki takimamata, ngoue & ako .....	57
Tali Pule'anga ki he tokanga ki he ta'u penosoni kau ngāue fakapule'anga .....	58
Tali Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi mo'ua 'a e fonua.....	58
Fehu'ia pe 'oku kau he no 'a e Pule'anga hono malu'i kautaha ngaahi hala 'e 3.....	58
Kelesi .....	59
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga .....	60

## Fale Alea ‘o Tonga

**‘Aho:** Pulelulu 10 Sune 2020

**Taimi:** 1000-1005

**Sātini Le’o:** Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

**‘Eiki Sea:** Mālō homou laumālie Hou’eiki kole atu ke tau hiva e lotu ‘a e ‘Eiki

**Lotu**

*(Hiva kotoa Hou’eiki Mēmipa e lotu ‘a e ‘Eiki)*

<007>

**Taimi:** 1005-1010

**‘Eiki Sea :** Kalake, ui e Hou'eiki Mēmipa e Falé.

### Ui ‘a e Fale

**Kalake Tēpile :** Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'a e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kakaí, kae 'atā ke fakahoko e ui 'o e Falé ki he 'ahó ni, 'Aho Pulelulu 10 'o Sune, 2020.

*(Lele heni ‘a e taliui e Hou’eiki Mēmipa)*

**Kalake Tēpile :** Sea, kole ke u to e fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāué, Veivosa Taka. 'Eiki Sea ngata'anga ia e taliuí.

### Poaki

Ko e kau poakí 'oku kei hoko atu 'a e poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, koe'uhi pē ko e tu'unga 'oku ai e fonuá 'oku nau kei tukuvaká 'i tu'apule'anga. Pea ko e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamatá, na'e ma'u 'ene poaki 'e toki me'a tōmui mai. Mālō 'Eiki Sea.

<008>

**Taimi:** 1010-1015

**Me’a e ‘Eiki Sea**

**‘Eiki Sea:** Fakatapu ki he ‘Afió ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau Lotolotonga. Tapu pea mo ‘ene

‘Afio Tama Tu’i Tupou VI kae 'uma'ā ‘a e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Mālō ho’omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou’eiki. ‘Ikai ke ai ha me’a ke fakahā atu he kamata’anga ‘etau ‘aho fakataha ko ení ko ‘etau ngāue ‘oku ‘i he Kōmiti Kakato ko u kole atu Hou’eiki tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

### (Kōmiti Kakato -10am)

*(Pea na’e liliu ‘o Kōmiti Kakato pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato, Lord Tu’i’āfitu ki hono me’a’anga)*

### Me’a e Sea

**Sea Kōmiti Kakato:** Tapu pea mo e ‘Afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau Lotolotonga. Tapu mo e Tu’i ‘o Tonga. Tapu mo e Ta’ahine Kuini. Tapu mo e Tama Pilinisi Kalauni mo e Fale ‘a Ha’amoheofo. Tapu kia Ata mo e Hou’eiki e fonua. Fakatapu heni ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae 'uma'ā e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Tapu ki he kau Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele pehē ki he kau Fakafofonga e Hou’eiki Fakafofonga. ‘Oatu mu’a ‘a e tala fakatapu ni mālō ho’omou laumālie lelei Hou’eiki talitali lelei ai e Tonga kotoa ‘oku mou me’a mai ki he ngāue Fale Alea ‘o Tonga, Tonga ni, Tokelau kae 'uma'ā e ‘otu muli na e mahu’inga ‘o e ngāue ‘o e Lao ko ení ko e lelei fakalukufua, ngāue e ‘Eiki Palēmia kae 'uma'ā ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e ngāue mālohi ‘oku fakahoko he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kāpinetí. Ko ia ia ‘oku ngāue ai ‘a e Fale Alea ‘o Tonga pea ko u fakamālō atu Hou’eiki mālō ho’omou fakalavalava e fatongia ‘o e motu’a ni ko e ‘uhinga kuo tau ‘unu mai eni ki he Vouti hono 8. ‘Oku ou talitali lelei kimoutolu Hou’eiki he pongipongi ni fakafofonga’i atu ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea kae'uma'ā e Kalake mo e kau ngāue kotoa e Fale Alea ke fakahoko leva ‘etau fatongia hangē ko ia ko e feme’a’aki kuo tau lolotonga ‘i he Vouti hono 8 ki he Potungāue Pa’anga. Pea ko u lave’i ai ‘aneafi e fehu’i na’e fai he Fakafofonga Fika 1 ‘o Tongatapu ki’i fakafika pē ‘a ia ‘oku hā ‘i he peesi 137, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, pa’anga lahi ‘aupito eni ka ‘oku ‘i ai pē hono ngaahi vae holo ‘i loto ‘i he tu’u he voutí mo hono fakapolokalama pea pehē foki e ngaahi polokalama ‘oku fai ai hono *break down* mei hono vahevahe ‘o e fika ko eni ka ko u loto ke to e fakamaama ke ‘oua na’a taki hala’i ‘a e ‘uhinga ‘o e fehu’i mo e tu’unga ‘ene tu’u ‘a e mata’ifika ko eni ‘i he peesi 137 ke ki’i maama ange ko e ‘uhinga ‘oku lahi hono fehu’ia pea to e fakamaama foki ki he ngāue ‘o e Lao ko eni mo e Potungāue Pa’anga. Mālō. Lava pē ia pea toki hoko atu leva ‘a e feme’a’aki. Me’a mai.

### Alea’i Vouti Potungāue Pa’anga

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato. Pea ko u kole mu’a ke u fakamalumu atu he tala fakatapu kakato kuo kamata ‘aki ho Fale he pongipongi ni kae ‘atā mo ‘oku ke fai ha ki’i fakama’ala’ala pē ‘Eiki Sea ‘i he Vouti ‘a e Potungāue Pa’anga. Pea ko u tui ‘Eiki Sea ko ‘eku fakama’ala’ala ko eni ‘e ‘aonga lahi ‘aupito pē ia ki he Hou’eiki tautautefito ki he ni’ihi ‘oku ‘ikai ke nau hanga ‘o fu’u mea’i ‘a e founa ko ē hono fakafikefika mo e fatu e patiseti ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea na’e ‘i ai e ki’i polokalama na’e fakalele ma’u pē ia ‘e he tokoni mai ‘a e *UNDP* pea ‘oku mea’i lelei pē ia he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘i he kamata’anga pē to’u Fale Alea kotoa pē ‘a ia ‘oku kau ai hono hanga ‘e he *UNDP* ‘o ‘omai hono ki’i ‘analaiso ‘a e ...

<009>



**Taimi:** 1015-1020

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ... e Patisetí fakalukufua ke faingofua hono mahino’í mo muimui’í mo *highlight* ‘a e ngaahi fika mei he ‘Esitimetí. ‘Ikai ke ngata pē ai ‘Eiki Sea ‘i he polokalama tatau ko iá ‘oku to e fai ai pea mo hono fakamahino’i ki he Hou’eiki Fakafofongá ‘a e anga ‘a e fa’unga ‘a e Patisetí ‘i he’ene felāve’i mo e ngaahi polokalamá. Pea ko u tui ‘Eiki Sea ‘oku mahu’inga ‘a e polokalama ko ení hano hokohoko atu ‘i he kaha’ú he ‘e tokoni lahi ia ki he Hou’eiki Mēmipá.

‘Eiki Sea ko e fakafehu’í fakalukufua ko ē na’e fai, ‘i he Fakafofonga Fika 1 ‘a e fu’u hiki ko eni ‘a e ngaahi pa’anga ngāué. ‘A ia ko hono fōtungā ia ‘etau ‘Esitimetí ‘Eiki Sea ki he ngaahi potungāué kātoa pē. ‘A ia ko e ‘uluaki peesí ‘oku ne ‘omai ai ‘a e vahevahe lalahi kātoa ko ē ‘o e pa’anga ki he ngaahi polokalama ko eni ‘a e potungāué pea te u fakatātā ‘aki pē. ‘Oku ‘omai ai ‘a e pa’anga ki he vahe ‘a e kau ngāué pē ko e *established staff* ‘omai ai e fakakātoa ‘a e pa’anga ki he vahe e kau lau’ahó. ‘Omai ai faka-kātoa e pa’anga ki he koloa pea mo e *services* ‘oku fakahū ki he ngaahi potungāué. ‘A ia ko e *major categories* kātoa ia ‘o hono vahevahe ko ē pa’angá.

Ko hono fakaikiiki ‘Eiki Sea hangē ko e fehu’i ko ē na’e pehē ko ē ke fakatau mai e koloá pea mo e ngaahi me’a pehē ‘a e hiki ko iá. Taimi ko ē te ke me’a ai ko ē ki he ngaahi polokalama kātoa ko ē ‘a e Potungāue Pa’angá polokalama ‘e valu, 10 pea mo honau ngaahi *sub-program*. Ko hono vahevahe ia ko ē ‘o e fo’i fakalukufua ko iá ‘Eiki Sea. Taimi ko ē ‘e tānaki kātoa ai e ngaahi fika ko iá e ngaahi polokalamá kātoa ‘a e ngaahi potungāué pea mo e Potungāue Pa’angá te ke ma’u leva e fika ko ē ‘oku ‘asi ko ē ‘i mu’a ko ē he kamata’anga ko ē ‘Esitimetí. Pea ko u tui Sea ko e ki’i fakamatala ko iá pea ‘i he ngaahi polokalama leva ko iá ‘Eiki Sea ‘oku ‘i lalo pē hono fakaikiiki ‘a e ngaahi silini lalahi ko ē ‘i he polokalama takitaha.

‘A ia kapau te tau fononga pē tautolu ‘Eiki Sea ‘i he ngaahi polokalama ko ē ‘a e Potungāue Pa’angá ko e ‘uhingá ke fakamahino’i ‘a e talāfili ko ē ‘i he, na’e ‘asi mai ‘aneafi pehē ‘oku ‘i ai e ngaahi pa’anga na’e ‘ikai ke fakamatala’i. Sea ko u kole pē ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke pehē pea ‘oku ‘ikai ke tonu ke fai ha fakamatala pehē. Ko e pa’anga kotoa pē ‘oku hā ‘i he’etau ‘Esitimetí ‘oku ‘i ai pē mo e ki’i fakamatala fakaikiiki ai ‘a e ngaahi pa’anga ko iá pē ko e pa’anga ko iá na’e vahe’i ki he ngaahi fatongia takitaha. ‘A ia ko e fanga ki’i fakamatala ikiiki ko iá ko e ‘uhinga pē ke tokoni ki hono mahino’i hono vahevahe fakalukufua pē ko e ngaahi *categories* lalahi.

He ko e ngaahi *code* pē ena ‘Eiki Sea ko ē ‘oku ngaue’aki ko ē he taimi ko ē ‘oku tauhi ai e lēkooti fakapa’angá. ‘Ikai ke ngata pē he’ene lēkooti fakaikiiki ka ‘oku to e ‘ave ki he lēkooti fakalukufuá pea ko e taimi ko ē ‘oku fiema’u ai ko ē kapau fakatātā. Kapau ‘e fiema’u ke fiha ‘a e vahe ‘a e pa’anga ‘oku fakamoleki ‘i he vāhengá he ngaahi potungāue kātoa. Faingofua ‘aupito pē ia ke ‘alu pē ia ki he *code* ko iá lomi’i ‘omai leva he sisitemí ia potungāue 1-24 ko e pa’anga eni ‘oku fakamole ‘i he vāhenga e kau *staff* ‘i he fo’i māhina ‘e tolu kuo ‘osí. Taimi tatau pē kapau te tau fiema’u ‘i he hā ‘a e pa’anga ‘oku fakamole ki he fefolau’akí mo e folau, ‘a ia ko ‘eku ki’i fakama’ala’ala pē ia ‘Eiki Sea ke mea’i he Hou’eiki. Pea ‘oku fiefia pē motu’a ni ia kapau ‘oku, ko e founa ia ‘e vavé kapau te tau muimui pē ki he polokalama tautefito pē ki he Potungāue Pa’angá ‘i he ngaahi polokalamá he ko e ‘uhingá ‘oku ‘i ai pē mo e fakaikiiki ‘i lalo pea te u tokoni atu pē ‘etau fonongá ko e ‘uhingá pē ke vave ‘Eiki Sea. ‘Oku faka’amu pē motu’a ni ko e vouti

ko ení pea mo e Vouti ki he Tānaki Pa'angá 'oku hoko maí 'e lava e ongo vouti lalahi ko iá 'i he 'aho ni 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō 'Eiki Minisitā. 'Oku maama 'aupito ia. Hou'eiki, me'a mai Tongatapu Fika 1.

**Siaosi Pōhiva:** Tapu pea mo e Seá tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá kae'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí. Tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea fakamālō atu ki he Minisitā Pa'angá ...

<002>

**Taimi:** 1020-1025

**Siaosi Pohiva:** ... ka ko e mahino pē ki he motu'a ni ia 'a e fanga ki'i *note* ko ia. 'Oku ou feinga ke u muimui'i kakato, kakato 'a e *note* ke lava 'o mahino ka au 'a e 'alunga 'o e pa'anga ko ia. Ko e me'a kuo u tokanga au ki ai Sea, mahino pē na'e fai 'a e vahevahe pehē, 'oku fai e vahevahe pehē. Ko e fifili 2019/2020, na'e vahevahe pehē'i pē 'a e 9 miliona. 'I he ta'u fakapa'anga 2000 mo e 2021, ko e fu'u pa'anga eni 'e 63 miliona 'oku 'ai ke vahevahe'i pehē'i. Ko e fehu'i, ko e hā kuo fakafokifa pē 'ene puna lahi pehē 'a e anga 'a e vahevahe. Sai, te u ki'i 'alu hifo ki he fakaikiiki Sea, 'oku ai e ongo fakamole lalahi 'e 2.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea, ka u ki'i tokoni atu pē, kae toki hoko atu pē Fakafofonga.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tokoni e Fakafofonga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Tapu mo e Sea. Hangē pē ko e fakamatala ko ē na'a ku fai 'Eiki Sea, ko e fakalahi ko ia, ko e taimi ko ē te tau fou ai ko ē ki he polokalama, mahino lelei pē ngaahi, 'a e fakalahi ko ia mo e kaveinga ko ia. Ka ko hono fakakatoa 'Eiki Sea, ko e fika lahi taha hono fakalahi ko ia, ko e pa'anga 'e 49 miliona, ko e pa'anga ia ko ē ki he tokoni ko ē ki he *COVID-19*. Nēongo 'oku fakahoko 'a e ngaahi fatongia he ngaahi *cluster* kehekehe 'Eiki Sea, ka ko e pa'anga 'oku tauhi pē ia 'i Fale Pa'anga. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mahalo 'oku mahino 'a e tali 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga Fakafofonga, me'a 'oku fai ai ho'o fifili.

**Siaosi Pohiva:** Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai, tau hoko atu ā tautolu ki ha to e fehu'i kehe.

**Siaosi Pohiva:** 'Oku to e 'i ai mo e me'a 'e taha 'oku lahi e fakamole 'oku peseti 'e 100 'a 'ene hiki, ko e ngaahi kōloa. 'Oku ou fakatalanoa pē 'aku ia he ongo me'a ko ē 'oku fu'u 'asi mai ko ē 'ene lahi Sea. Kapau te mou vakai ki he fakaikiiki, ko e naunau fale, ngaahi me'angaue mo e naunau, 'oku meime'i kāinga 'a e ongo fo'i fakamole ko eni, ka 'oku 'alu ki ai pea 'oku hiki lahi. Ko e me'a kuo u lava 'o ... 'oku mahino pē e ngaahi me'a ia 'oku hiki lalahi pē ko e ngaahi *subsidy*.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea, kuo u kole atu ki he Fakafofonga ke tokoni pē ki he 'etau pōtalanoa ke mahino mo tau folau tatau pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Tau fononga fakafo’i-polokalama kae mahino, ‘uhinga ko e polokalama kotoa pē ‘oku ne talamai hono silini pea mo e faikehekehe ai. He kuo u tui ‘e maau ange ai ‘Eiki Sea. Hangē ko e polokalama ko ē ‘oku me’a mai ki ai, ko e polokalama fiha ia.

**Tokanga ki he tokoni’i makehe lau kilu ‘a e Kautaha Vaka ‘Eua**

**Siaosi Pohiva:** Mālō Sea, te tau a’u pē tautolu ki he fakaikiiki ko ia Sea. Loto pē au ke ki’i fakamahino. ‘Oku ‘i ai mo e me’a ‘e taha ‘oku ou loto ke u ‘o hake heni Sea, ko e ngaahi fakamole makehe. ‘Oku ‘i ai e tokoni heni Sea, ko e *subsidy* ki ‘Eua, ki he kautaha vaka ‘Eua. Ko e me’a ‘oku ou fehu’ia ‘e au Sea, ko e ha ku *treat* kehe ai pē kautaha vaka ‘Eua ia ke fai hano tokoni’i laukilu, ‘oku ‘i ai e ngaahi kautaha vaka kehe ‘oku nau sēvesi ‘a e ngaahi motu ‘o Tonga ni. Ko ‘eku fehu’i ia ‘a’aku Sea ke ‘omai ha tali mahino ki ai. Ko e kautaha vaka eni, kautaha vaka ‘oku ‘ikai ko e kautaha vaka fakapule’anga. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni makehe ki ai lau kilu, ‘a e pa’anga ‘oku fakamoleki ki ai.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō, me’a mai ‘Eiki Minisitā.

**Tali Pule’anga ki hono tokoni’i lau kilu Kautaha Vaka ‘Eua**

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Mālō. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi polokalama ‘oku tokoni’i ‘e he Pule’angá pē ko e *subsidy*, tautefito eni ki he folau vaka ‘Eiki Sea. Ko e folau vaka ko ē ki he Ongo Motu Tokelau ‘i he ‘Otu Motu Anga’ofa, nēongo ko e vaka ‘o e Pule’angá, pa’anga ‘e 4 kilu ia ki he ta’u, fo’i folau ‘e 8 lolotonga e ta’u fakapa’anga, ko e vaka tahi ia. Ko hono *subsidy* ko ē ki he *Real Tonga*, ‘oku 7 kilu ia ki he ta’u. ‘Oku ‘i ai pea mo e *subsidy* ‘oku 3 kilu 6 mano ki Ha’apai ki he vaka tahi. Ko e *subsidy* ko eni, ko e *subsidy* ia ki ‘Eua ki he Kautaha Vaka ‘i ‘Eua ‘oku ne fai e sevesi tatau pē ko e 3 kilu 5 mano ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai mo e fakakaukau, ‘oku ‘i ai mo e hoha’a mai kau Fakafofonga ‘o Vava’u ke ‘oange ha’anau *subsidy* ko e ‘uhinga ko e ngaahi ‘otu motu pea ‘oku kei fai ‘a e ngāue ...

<003>

**Taimi** 1025-1030

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ...foki ki ai ‘Eiki Sea. Ko e taumu’a ko hono tokoni’i ‘a e fua ‘a e ngaahi sēvesi ko eni, he ‘oku ‘ikai ke ma’u ha tupu ia ‘a e ngaahi kautaha kapau he’ikai ke fie tokoni ‘aki ‘a e Pule’anga hono fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko eni, mālō ‘Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā.

**Dr. Saia Piukala:** Sea ka u ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Io, me’a mai.

## Kole ke fakakau Vava'u he polokalama fefolau'aki vaka tahi e Pule'anga

**Dr. Saia Piukala:** Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae'uma'aa 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e ki'i fakahoha'a atu pē 'Eiki Sea 'i he me'a ko eni fekau'aki pea mo e *subsidy* ko eni 'oku fai ai 'a e feme'a'aki, mahino lelei mei he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá Sea 'a hono *subsidize* 'e he Pule'angá e fefolau'aki ki Niua, 'otu motu 'i Ha'apai, pea pehē ki 'Eua. Pea 'oku ou fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'i he fai 'a e ngāue ki ai. Na'e fai 'a e kole Sea ke fakakau mu'a 'a e 'ū 'otu motu 'i Vava'u 'i he tokoni ko eni 'a e Pule'angá mahino ko e 3 kilu, 5 mano ki 'Eua, pea 3 kilu 6 mano ki Ha'apai, kā 'oku 'ikai ke lave heni 'a Vava'u.

Sea ko e folau 'a e vaka tahi 'oku hangatonu pē ia ki Neiafu, kā 'oku 'i he taimi ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi fanga ki'i saliothe mīsini ko e motu'i palau, 'oku lava pē 'e he ngaahi uafu Sea 'i he taimi kā lava ai 'a e me'a ni 'o afe pē vaká 'o fakahifo 'a e fanga ki'i saliothe mīsini 'i he 'ū 'otu motu. Na'e toki fakafolau atu 'i he uike kuo 'osí 'a e ki'i potu'i *tractor* ki he taha 'o e fanga ki'i motu, pea na'e afe pē ngaahi vaka ko ē 'oku lava afe 'o fakahifo atu 'i Falevai 'a e ki'i motu'i *tractor* 'a 'Otea. Ko e me'a pē 'oku ongó Sea 'oku to e fua 'e he fanga ki'i kāinga ia 'a e to e afe holo ko eni 'a e vaka, ko e tokoni lahi 'a e Pule'angá te ne tokoni'i 'a e fanga ki'i motu ko eni 'i Vava'u. Ko e Vaomapá, fa'a folau 'a e 'Onemató, ko e ngaahi vaka ia Sea 'e lava afe, ko e Laté, pea 'oku ou tui 'Eiki Sea, ko e fakahoha'a atu pē 'a e motu'a ni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae'uma'ā 'a e Pule'angá ke kapau 'e lava 'o fakakau atu 'a Vava'u 'i he *subsidy* ko eni he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku tau hanga ki ai Sea, 'oku ou tui 'e fiefia 'a e kāinga pea mei he Lolo 'a Halaevalu he tukui motú, ko e ki'i motu 'e 11 Sea, kapau 'e a'u ki ai. Mālō 'a e ma'u faingamālie Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō Fakafofonga. Mālō 'a e fakatokanga'i pē 'e he Pule'angá.

**Lord Tu'ivakanō:** Sea, 'ikai fakamolemole, ko e ki'i fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā ke hoko atu pē 'i he me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga mei Vava'u, kae tapu pē mo e Feitu'u na Sea, pea mālō ho'o laumālie lelei ki he pongipongi ni, kae'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale.

## Tokanga ke tokoni'i ngaahi pisinisi ki he hoko atu fakalele 'enau pisinisi

Sea ko e fehu'i kapau 'oku monū'ia pehē 'a e ngaahi kautaha vaká koe'uhí ko e ngaahi subsidy ko eni 'oku tokoni'i 'e he Pule'angá, kā ko e tu'u foki 'i he 'aho ní ko e lele ko ē 'a e Kōviti, 'e lōloa, pea 'oku te'eki ai ke fu'u mahino. Kā koe'uhí ko e pa'anga hū mai ko ē 'a e fonua 'oku uesia lahi, kā ko 'eku sio ki he kau *private sectors*, ko nautolu 'oku tokoni lahi ki hono hākeaki'i 'a e tu'unga faka'ikonōmika 'o e fonua, 'oku 'i ai ha fakakaukau neongo na'e 'i ai 'a e *stimulus package*, mahalo taki tufa atu ha taki nimangeau pē ko e mahalo 'oku 'ikai ke 'ilo pē ko e hā 'a e me'a 'e 'aonga ai, kā ko e 'ai ha fo'i me'a ko ē 'e lava ke nau mo'ui atu he koe'uhí he 'oku 'i ai 'a e palopalema lahi 'oku hoko fakamāmani lahi, pea 'oku uesia ai 'a e fonua. Kā ko e 'io ko 'eku tokoni pē 'aku ki he Minisitā na'a pē na'e 'i ai ha tokoni ki he kau pisinisi. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō me'a mai Minisitā.

## Tali Pule'anga ki he tokoni'i he Patiseti Kautaha Vaka 'Eua

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō 'Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu'u na pea mo e Falé 'Eiki Sea. 'Oku kamata pē 'eku tokanga ki he Fakafofonga ko ena 'i Vava'u 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai mo e fakakaukau pehē pē 'Eiki Sea, ke tokoni'i 'a Vava'u ko e 'uhingá 'i he pa'anga tatau pē. 'Oku 'i ai ...

<005>

**Taimi:** 1030-1035

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ...pe mo e 'isiū 'e taha 'Eiki Sea 'oku lolotonga talanoa'i pea hangē ko hono fakalele ko ē e 'Otumotu Anga'ofa ko e vaka foki ko eni ia ko e vaka pē ia na'e 'omai ki Ha'apai pea mo Vava'u mo Tokelau lolotonga fai e talanoa ki ai founa hono fakalele 'o e vaka ko eni. Taha e ngaahi fakakaukau 'oku 'ohake pea 'oku talanoa'i na'a kuo taimi ā ke fili mai ha kau talēkita ia he vaka ko eni mei Vava'u mo Ha'apai ke nau fakalele ke nau ongo'i ko 'enau me'a ka nau kei fakahoko pē nautolu ia he aleapau 'a e Pule'anga pea mo Siapani kuo pau ke nau to'o e pēseti pau 'o e tupú 'o lava 'o fakahū ki ha *funds* mavahe ko e taimi ko ē 'e fetongi ai e vaka 'oku 'i ai e pa'anga fe'unga. Pea 'oku mea'i pē ia he Fale 'Eiki ni Sea ko e ki'i fonua lāunga lahi taha ko Ha'apai mo Vava'u ki he fea ko ē vaká mo e sēvesi e vaka. Ko e me'atautu pē ia 'oku hoko ki he Funga Fonua honau vaká pea 'oku sai pē ia ke nau lāunga he ko honau vaka pea 'oku tokoni pē ia ki he fakalele ko ē ngāue he 'oku ongo'i 'e he tokotaha kotoa pē ia ko 'ene me'a, pea ko e taimi ko ē 'e fakalele ai pea 'e 'oatu leva pea mo e tokoni 'e lava leva ke afe pē e vaka ia ki ha taulanga kotoa pē hangē ko ē pea ofi ki ai sēvesi ko ē ki he 'ū 'otu motu 'oku tonu ke fakahū kakato pē ia he vaka 'o e 'Otumotu Anga'ofa kā 'oku 'ikai ke 'i ai ha fiema'u ia 'a Vava'u mei he taimi ni pē ia ki he hoko atu 'Eiki Sea 'e lava pē he Pule'anga ia ke fai ha tokoni hangē ko e ki'i afe atu na'e fakalea mai 'a e Fakafofonga ki'i afe atu e vaka 'o tuku e *tractor* e ki'i motu 'e taha 'i Vava'u pea 'e fai pē tokoni ki ai ki he afe ko ia 'Eiki Sea.

## Tali Pule'anga fekau'aki mo e 16 miliona tokoni ki he sekitoa pisinisi kau ai takimamata

Ko e fehu'i pea mei he 'Eiki Nōpele 'Eiki Sea 'oku fiefia hono 'omai e fehu'i ko ia 'Eiki Sea ko e *package* ko ē na'e lave ki ai pea na'e 'osi fakamatala'i pē ia pea 'oku 'osi vahe'i ia e 16 miliona 'Eiki Sea ki he pisinisi pea mo e *social sectors* pea kuo 'osi kamata hono vahe atu 'osi vahe atu ia mahalo ko e fakamatala fakamuimui na'e 'omai kiate au ko e 3 miliona he taimi ni pea na'e 'osi vahe atu mo e sēniti ki he kau ngāue fa'ahinga na'e *redund* pea mo e tokoni ki he taimi ko ē na'e hoko ai 'a e fakatapatupai tāpuni 'a e ngaahi 'ofisi. Ko e toe he taimi ni 'oku toe 'a e toko 2000 'a ia ko e *informal sector* ia na'a nau kole tokoni mai pea fakataha fakamuimui pea mo e *cluster* ko eni 'oku tonu ia ke lava 'o totongi atu 'i he uike ni mahalo na'a ofi ia he 1 miliona 'a e silini ko ia. Pea ko e fokotu'utu'u hoko leva 'Eiki Sea 'a ia ko e kongia ia ko ē na'e tokanga mai ki ai e fehu'i e 'Eiki Nōpele ki he kau pisinisi ko e kau pisinisi ko ē 'oku uesia lahi taha ko ē 'i he fu'u mafī ko eni 'o e *COVID-19* ko e pisinisi tali kakai pē ko e tali 'etau kau folau 'eve'eva, pisinisi ia ko ē 'oku ne uesia lahi taha pea 'oku mahino eni ia kuo 'i ai e faka'ilonga lelei mai hangē pē toe nai ha māhina 'e ua pē tolu nai ko u tui ko e māhina 'e ua ko e ngaahi *forecast* pē eni ia 'oku makatu'unga me'a 'oku hoko 'i hotau ngaahi kau'āfonua Nu'usila mo 'Aositelēlia, 'a ia kuo 'osi 'i ai e fokotu'utu'u pea na'e 'omai pē ia he 'Eiki Minisitā ne tokanga'i 'a e Potungāue Takimamata 'oku

‘osi ‘omai e fokotu’utu’u ‘e totongi atu ‘e he Pule’anga ‘a e pa’anga ‘e 3 miliona. Ko e 3 miliona ko eni ko e totongi hangatonu pē ia ki he kātoa e ngaahi ‘u hōtele, ngaahi falekai, ‘a e 3 miliona ko eni ‘Eiki Sea.

‘A ia ko e pa’anga ko eni ‘e fai e ngāue ki ai ke lava ‘o totongi atu ha ‘osi ha uike ‘e ua pē uike ‘e tolu mei heni ‘a e pa’anga ko eni ki he ngaahi pisinisi. Pea manatu’i ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko ‘ene ‘osi foki ‘a’ana eni he ko e *COVID* eni ia ‘oku tau kei fononga atu pē mo ia, hangē pē ko ‘eku lave ko ē ‘aneafi ko ē he’eku fakamatala ko e vahevahé ‘oku tau vahevahe pē ‘o totongi lelei pē mo e anga ‘etau fononga pea ke tautauhi pe ko e ‘uhinga ke matafi pē ‘o e loa ‘oku kei mo’ui pē ngaahi pisinisi ko eni.

‘I he taimi tatau pē ‘Eiki Sea na’a ku fa’a lave pē kimu’a kuo ‘osi, fakamatala fakamuimui ...

<007>

**Taimi:** 1035-1040

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : .. ma'u 'e he motu'á ni 'Eiki Sea kuo 'osi ma'u mai 'a e 11 miliona ki he *tropical cyclone* ko ia ko Hālotí. Kuo 'osi fai mo e ngāue, fengāue'aki pea mo e kau pisinisi, pisinisi tatau ai pē, tautautefito eni ki he ngaahi hōtele mo e ngaahi nofo'anga he hihifó faka-hihifo 'o Tongatapu ni, 'a ia na'e maumau'i lahi ko ē 'e he matangi, pehē ki 'Eua. Kei fa'ufa'u fengāue'aki pea mo e 'Eiki Minisitā ki he Takimamata, ke foaki ange ha pa'anga tokoni *grant* ki he ngaahi ngāue'anga ko eni, ke tokoni ki he langa fakaakeake ko eni 'o e matangi ko Hālotí 'Eiki Sea.

'A ia ko hono fakamā'opo'opó 'e Hou'eiki, 'oku leva'i pē 'e he Pule'angá ko e ngaahi pa'anga kātoa ko eni 'Eiki Sea, 'oku 'i he Fale Pa'angá ia. Pea ko e kau ia he 'uhinga lahi ko ē 'a e hiki ai 'a e 'esitimeti ko ia 'a e Fale Pa'angá, ki he lahi ko ia 'oku ou 'ave ki ai, 'o fakatatau hangē ko ia na'a ku lave ki ai 'anenaí. Ko e fakatau mai ko ia e koloá mo e ngaahi *services*, ko e ta'u fakapa'anga kuo 'osí na'e 13.6 miliona. Ko e ta'ú ni, ko e 'esitimeti hokó 'oku hiki hake ia 'o 63.5. 'A ia ko hono faikehekehé ko e 49.8 miliona 'Eiki Sea, 'a ia ko e fo'i hiki lahi ia. 'A ia ko e pa'anga kātoa ia ko iá, ko e pa'anga tokoni ia mei muli, 'oku tauhi 'e Fale Pa'anga, ko e 'uhingá ke fakahoko'aki 'a e ngaahi ngāue he *COVID*, pea pehē ki he saikolone ko Hālotí 'Eiki Sea.

Pea tñaki pē ki ai 'Eiki Sea, ko e *public debt* na'e 38.9 'i he 18/19, 19/20 'a ia ko e ta'u fakapa'anga ia ko eni na'e 46. Kātaki, ko 'etau 'esitimeti hokó, ko e 46.5 hiki hake eni mei he 38.9, 'a ia ko e hiki ko eni 'oku hiki'aki ia 'a e 7.6 miliona. Ko e 'uhinga pē ia ko e kamata ke sēvesi 'etau ngaahi mo'ua ko ia ki tu'apule'anga ngaahi pōnité. Mahalo ko e ki'i fakamahino fakalūkufua pē ia 'Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō 'Eiki Minisitā, pea 'oku ou kole ki he Fakafofonga Tongatapu, ke ki'i faka'osi mai.

[Fokotu'u ki he Pule'anga ke fakatokanga'i ke faitokonua ngaahi kautaha vaka he sekitoa taautaha](#)

**Lord Tu'iha'angana** : Sea, kātaki kole pē ki he Fakafofongá ke tukuange mai ke u ki'i tokoni pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā he me'a ko eni fekau'aki mo e vaká. Nounou pē kae toki hoko atu. Sai

pē Fakafofonga? Tapu mo e Feitu'ú na Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakatō. Sea, ko 'eku ki'i tu'u pē 'aku ia 'o fakamanatu ki he ngaahi fakakaukau ko ia 'oku 'omi 'e he 'Eiki Minisitā ia, mahino mahu'inga 'aupito pē ia, fekau'aki mo e *subsidize* ko eni 'a e ngaahi ... pea mo e ngaahi fokotu'u fakakaukau ko eni, hangē ko eni ne 'osi kamata 'i Ha'apai. 'Ikai ke u fu'u lave'i lelei 'e au hono fakahoko ko ē ngaahi *subsidize* ko iá mahalo 'oku mea'i ange 'e he ongo Fakafofongá. Ka ko 'eku lave pē Sea, ko eni 'oku 'ai 'i 'Euá pea hangē ko e fokotu'utu'u ki he vaka ko eni 'o e Pule'angá, na'e 'omai 'a e me'a'ofa 'a e Pule'anga Siapaní, ngaahi fokotu'utu'u ko iá ke 'ave ki he ongo vahefonuá ke nau fakalelé, hangē pē ko e Vahefonua 'Eua. Mahino pē ko eni ne 'osi lele mai he ngaahi ta'u 'enau fakalele 'enau kautaha vaká. Ka ko e ngaahi fakakaukau lelei Sea. Ka 'oku ou fakamanatu pē Sea, 'oku... pea ko eni 'e tokoni'i 'e he Pule'angá ia, 'a e ngaahi fakafonua pehē. Ka 'oku 'i ai mo e si'i ngaahi kautaha taautaha. 'Oku ai 'a e kautaha 'e taha na'e 'ikai ke to e *operate* pē fakalele he taimí ni. Ka 'oku 'i ai 'a e ki'i kautaha 'e taha, 'oku 'osi 'ova 'i he ta'u 'e 50 Sea 'enau fakahoko fatongia. 'Oku mahino pē 'a e fakalalakaka 'enau ngāué honau ngaahi vaká he taimí ni. Pea hangē ko 'eku ma'ú, na'e fai foki 'a e ngaahi fa'a feme'a'aki fekau'aki mo e tu'unga lelei ko ē me'atokoní tautefito ki he me'atokoni 'aisí, fakafolau atu ki tokeláu tautefito ki Ha'apai mo Vava'u. 'I he'eku lave'i Sea, ko e si'i kautaha vaka ko eni kuo nau fakakakato 'a e fiema'u ko iá, ke lato. Mahalo kuo 'osi fokotu'u 'enau koniteina fute 20 'aisi, 'a ia ke ne solova 'a e palopalema ko iá, 'a e fa'a 'ave ko ia 'a e ngaahi me'akai 'aisí tautefito ki he ngaahi puha moa mo e ngaahi me'a pehē pea 'oku fa'a fai 'a e lāunga 'oku a'u atu tautefito ki Vava'u ki'i lōloa ange 'a e folau kuo ...

<008>

**Taimi:** 1040-1045

**Lord Tu'iha'angana:** ‘O ‘osi uēsia ē ‘oku fa’a ‘i ai e palopalema ai, kae kehe ko ‘eku kole pē ‘a’aku ‘Eiki Sea ke fakamanatu pē si’i tokoni’i pē he Pule’anga ia e ngaahi fokotu’u e ngaahi me’a fakafonua pehe ni ‘oku sai pē ia kae fakatokanga’i pē ‘oku si’i ‘i ai mo e kakai he *private sector* ‘oku nau poupu pē fakahoko e *service* ko eni.

Ka ko ‘eku fakatātā pē Sea ko e tokangaekina pē kapau tau pehē pē ko e me’a ia ko u lave’i ko e hangē ko e *subsidize* ‘a Niua. Kapau ‘oku fo’i lele fakatātā pē Sea he māhina kotoa pē māhina ‘e 12 ‘o e ta’u ‘oange ha ki’i fo’i lele ‘e 4, ha māhina ‘e 4 ma’a e kautaha *private sector* he ko u tui kuo ‘osi a’u e tu’unga ‘enau ‘ū vaka ki he tu’unga kuo paasi he Malini e nofo’anga pasese mo e uta mo e me’a pehē. Ka ko e ki’i fakatātā pē Sea mo ‘eku fakamanatu pē ki he Pule’anga ‘oku si’i ‘i ai mo e kautaha pea kuo lau’i ta’u ‘enau fakahoko e fatongia ko eni tautautefito ki he kautaha ko eni ‘e taha ‘oku kei lele he taimi ni tukukehe kapau ‘oku to e ‘i ai ha kautaha kuo ‘ova ia talu e fā’ele’i hake mau hūfanga he fakatapú ia kuo ‘osi lele kautaha vaka ia ko eni mahalo he nimangofulu tupu ‘o faai mai he onongofulu. Pea ko e me’a ‘oku fakatokanga’i Sea, ‘oku ‘alu e taimi ia ‘oku fakalalakaka ‘enau si’i feinga ‘oku fai. ‘Ilonga pē ia honau ngaahi vaka ‘i he taimi ni ka ko ‘eku kole pē ‘a’aku ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke fakatokanga’i ange tokoni’i pē he Pule’anga e ngaahi me’a ko ē fakafonua, mahino pē ia ka ‘oku fiema’u ke si’i tokoni’i mo e kau *private sector* ‘oku nau si’i kakau, kakau’i mai ‘a e tafa’aki ko ia ‘i he ngaahi ta’u lahi he ‘e ‘i ai pē ko u tui pē ko e hā e vahevahe pē ko e founga ‘oku fai ‘aki e *subsidize* ‘a ‘Eua, ‘oatu ha ki’i momo ke nau si’i lave ai pea hangē ko eni ko ‘eku lave ki he ‘ū vahefonua ko Tokelau. Ko e poupu pē ia Sea he ngaahi fokotu’utu’u fakakaukau ‘oku fai kae fakatokanga’i pē ‘oku si’i ‘i ai mo e si’i ngaahi *private sector* ‘i he mala’e ‘i he tafa’aki ko ia mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō ‘Eiki Nōpele.

### Fakama’ala’ala Pule’anga ‘e tu’uaki talangāue kitu’a folau vaka ki Niua he ta’u

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Mālō ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Sea pea mo e Falé. Fakamālō atu ki he fokotu’u fakakaukau mai ko eni ‘Eiki Sea. Kau ki’i ‘oatu pē fakamatala ko eni ke mahino ‘aupito ‘Eiki Sea. Ko e *subsidy* ko ē ki Tokelau ko e ngaahi taimi ko ē na’e hoko ai ‘a e palopalema ki he ‘Otumotu Anga’ofa na’e fakahoko e fatongia ko ia ‘e he vaka ko eni ‘o ‘Eua ‘a e ‘alu ko ē ki Niua pea ko e taimi pē ko ē na’e sai mai ai e, ‘a e ‘Otumotu Anga’ofa pea ... ‘Otumotu Anga’ofa. ‘Eiki Sea ko e kamata ia he ta’u fakapa’anga ko eni ‘i Siulai pea kuo ‘osi tu’utu’uni ki he Potungāue kuo pau ke *tender* e ngaahi *service* ko eni ki Niua pau ke *tender* ia pea tohi talangāue mai ki ai ‘oku ‘ikai ko ha me’a pau ia ‘a e ‘Otumotu Anga’ofa ke ‘alu, ko e fo’i lele ia ko ia ‘e taha ‘a e ‘Otumotu Anga’ofa ki he Ongō Niua ‘oku totongi ai he Pule’anga ‘a e pa’anga ‘e 4 mano hili ko ia ‘oku ne, ‘oku ‘i ai e hoha’a ia, fa’a fehu’i pē ia ia he Fale ni he taimi lahi. ‘E anga fēfē ke mou, ‘a ia ko hono fakalea ‘e taha ko e fo’i *sector* pē ko ē pea mei Neiafu ki he Ongō Niua ko ia ‘oku *subsidy*. Ko ‘ene lele ‘a’ana ko eni mei heni ki Neiafu lele angamaheni pē ia pea ‘i he taimi tatau pē ko e totongi ko ē ki he pasese mo e uta mo e ngaahi me’a pehē ‘oku lāunga ma’u ai pē mei Tokelau Mama’o mei he kōmiti mavahe na’e ‘ai ke nau ngāue ki ai ka ‘oku, ‘a ia ko e me’a leva, founa ngāue ‘e fakahoko leva ia kuo pau ke *tender* ia ko fē vaka ko ē ‘e sai taha pea mahalo pea lava ‘o lele ‘a e fo’i lele ‘e 12 tu’o taha he māhina pea ko ia ia te ne ma’u e *service* ko ē ki Niua.

### Fakama’ala’ala Pule’anga he tokoni’i vaka vahefonua ‘Eua

Ko e *subsidy* ko ē ki ‘Eua ‘oku ‘i ai pē vaka ia ‘o ‘Eua. ‘Oku lāunga e Vahefonua ‘Eua ia ko e ‘uhinga ko e kautaha ko eni he ko e ‘uhinga ‘ene ‘alu ‘a’ana, tau ‘a’ana ki ‘Eua ko ‘ene ‘alu ‘a’ana ia ‘o ‘omai e uta pou. Taimi tatau pē ‘oku to e uta pasese ia. Ko e māhina eni ia ‘oku meimei ta’u ‘e taha kuo holoki ‘e he vaka ia ko ia ‘a e *fare*, na’e pa’anga ‘e 23 ‘a e vaka ko eni ‘a e ‘Onemató. Ta’u eni ‘e nima e fakalele e ‘Onemato. Na’e pa’anga ‘e 23 ko e *fare* e ‘aho ko iá na’e ‘osi pa’anga ‘e 27. Holo mei ai he taimi ni ‘o 20 mau holoki ‘o 20, holoki leva he vaka ia ko eni ‘o pa’anga ‘e 10 ia ‘Eiki Sea. Ko ‘ene fo’i ngāue pē ‘a’ana ia ko ‘ene ‘alu ‘o ‘omai e pou e Vahefonua ‘Eua ...

<009>

**Taimi:** 1045-1050

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ... ‘oku ‘ikai ha ‘inasi ia e ... na’e ‘osi ...

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Eiki Minisitā kuo mahino ki he motu’a ni e me’a ‘oku fai ki ai e feme’a’akí.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Mālō ‘Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ka tau nga’unu mu’a.

**Lord Tu’iha’angana:** ‘Eiki Sea fakamālō atu ki he ...



**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oku ou lave’i ke u tokoni kia moutolu Hou’eiki he Fale ni kae toki fai e feme’a’akí. Mou me’a ki he letiō kae fakasi’isi’i e Feisipuká. Ko ‘eku toki fanongo eni ‘oku toki foki mai ‘a e vaka *private* ‘e taha mei Niua. Mahalo ko e taha ia e me’a ‘oku fai ai e feme’a’aki he ‘aho ní ‘a e ‘Eva ‘i Pōmaná. ‘Oku lolotonga ‘i Ha’apai he taimi ni na’e lele ki Niua. Mahalo ko e kau ia he ngaahi polokalama ko ení. Mou ki’i me’a ki he letiō ke mou mea’i ‘etau ...

### Fakamanatu ki he Pule’anga ke tu’uaki talangāue lele ‘a e vaka ki Niua

**Lord Tu’iha’angana:** Sea fakamālō pē au ki he ‘Eiki Minisitā mo e tapu mo e Feitu’ú na pea, fakamālō pē au ki he ‘Eiki Minisitā he tali mahino ko ē ‘oku ‘omaí. Pea hangē ko e ngaahi lele ko ena ‘oku ke me’a ki aí. Manatu’i foki ‘oku ‘i ai e ngaahi *project* lalahi ‘i Niua he taimi ni pea ‘oku nō pē ngaahi kautahá ia langá ia ‘a e ‘ave ‘enau ngaahi uta ko iá. Ka ko ena ‘oku mahino ia kapau ‘oku ‘ai ia ‘o piti (*bid*) ‘o *tender* e lele ka ‘oku mahino ia. Ko ena ‘oku me’a mai pē Minisitā *MIA* he ko u fanongo au ko e Minisitā *MIA* ‘oku ne pule’i e *subsidize* ko ē ki Niua ke ‘ai ‘o *tender* ke *fair*.

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Ko ia. Sea.

**Lord Tu’iha’angana:** Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** He ko e toki foki mai eni e vaká. Minisitā kuo ‘osi mahino atu he ko u muimui’i au e letiō mo ‘ene ...

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Sea tapu pea mo e Feitu’ú na Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Kae hoko atu ā homou feme’a’akí te tau to e ‘osi pē he ‘aho ni he vouti ko ení he kuo taimi ke paasi.

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Kae tuku mu’a ke u ki’i hao atu ai leva mu’a Sea he ko u ‘ilo pē ‘oku kaunga tonu eni ki he vāhenga ‘o e motu’a ni. Pea ko u kole ke u hūfanga atu ‘i he ngaahi fakatapunga kuo kamata ‘aki he Fale ‘eiki ni pea mo e Kōmiti Kakato.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e vave mo e paasi homou Laó kapau te mou taitaimi ki he tali fehu’í kae fai mo nga’unu ‘etau ngāue kae me’a atu e ongo tēpile ‘e ua ko ení.

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai.

### Tokanga ke ngāue’aki kautaha vaka Pule’anga ki he hao mo e malu fefolau’aki vaka tahi

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Ko e ki’i lea vave pē Sea ‘i he fekau’aki pea mo e vaka ko ia ‘oku fefolau’akí. Ko e mo’oni e mo’oni ‘oku ‘aonga ‘aupito e vaka ko ia pē ko e kautaha ko ia na’e folau ki Niua ko ē he ‘ave e ngaahi uta. Ko e ngaahi uta lalahi ‘oku ma’u ia ‘e he kautaha ko ia ‘a e Tofā *Ramsey*. Pea na’e folau ai e Taka ‘i Pōmaná pea hangē ko e me’a ko eni kuo me’a ki ai e Minisitā Pa’angá ‘e pau ke piti (*bid*) ‘a e fefolau’akí. Ka ko e me’a ko ē ‘i he

‘a’ahi Fale Alea ko ē ‘a e motu’a ni ‘o takai ko ē ‘i he ngaahi fo’i taimi ko ē na’a ku ‘alu hake a’i ‘o hoko ko e Fakafofonga. Na’a nau fili pē vaka ‘e taha ko e ‘Otuanga’ofá. Pea ko u fakamolemole pē he lea ko u fa’i ko u tui ‘oku fanongo mai hoku kāinga ki heni. Ko ‘enau ‘uhingá pē ‘anautolu ko e malu mo e hao ‘a e folau ko ē ‘a e vaká ki Niuá. ‘Oku ‘i ai pē pea mo e *canteen* tuku ‘enau utá ‘i loto pea ‘oku ‘ikai pē ke, ko e ‘uhingá ko e malu pea mo e hao fakatatau ki ha ha’aha’a ‘e tō ko e me’a ia ko ē na’a nau, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano maumau Sea kapau ‘e loto, ‘e laumālie lelei pē ‘a e Pule’angá ia ke ‘omai ‘a e kautaha vaka ‘a hai koe’uhí ke kau he me’á. Ko u tui ‘oku sai pē ia ka ko e me’a pē ‘oku mau faka’amú tukuange pē ke ki’i lahilahi pē ‘a e ‘Otuanga’ofá he’ene lelé. Mālō.

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** Sea ko ‘eku ki’i fie fehu’i ki he Fakafofonga ka ko e Minisitā ki he Pule’angá. ‘UHINGA foki ‘etau hoha’a he taimi ní ko e ‘uhingá ko e vaká ke tokangaekina kakai ‘o e fonuá. Ko ‘eku ki’i kole ki he Feitu’ú na ko fē homou vaka na’e fai e fu’u fakamole ki ai ‘a e Fale ni? Pea ‘oku to e ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko u kole atu ‘Eiki Nōpele.

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** ‘Eiki Sea ke me’a ...

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oku lolotonga ngāue ‘emau kōmiti ki homau vaka ko iá. ‘Oku ‘ikai ke u loto ke ‘ohake he Fale ko ení. Mālō.

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** ‘Ikai ‘ai ke ‘ohaké he ko e siliní na’e ‘oatu mei he Fale ko ení.

**Siaosi Pōhiva:** Sea fakatapu ki he ...

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** ‘Oku ‘i fē vaká?

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oku ‘i he uafú pē.

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu atu pē Sea ko e vaka ko ia...

**Siaosi Pōhiva:** Sea ko ‘eku ki’i taimi malangá ‘e ma’u ia he kaume’a ko ení he me’a noa’ia ko eni Sea.

**‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Kei tau pē ‘i uafu mālō.

**Siaosi Pōhiva:** Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E kau Fakafofonga ...

**Siaosi Pōhiva:** Ko u fakamālō atu ki he ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ‘eku ki’i tokoni atu pē mou takitaha pē he fo’i fehu’i kae mahino hangatonu ‘e lava pē ke to e takai atu.

**Siaosi Pōhiva:** Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e ‘uhingá ke ma’u hamou taimi fakafō’ituitui ke mahino e vouti. Mālō.

### [Tokanga ke potupotu tatau tokoni Pule’anga ki he ngaahi kautaha vaka](#)

**Siaosi Pōhiva:** Ko e fakamālō pē au ki he ongo Hou’eiki Nōpelé he tokoni ‘oku ‘omaí ka na’e pehē e fakakaukau Sea ke potupotu tatau ‘a e ngaahi tokoní. Ko e pehē ko ē ke toki *tender* e ngaahi ngāue ko ē ki tahí ‘a e vaká Sea ‘oku ‘osi fa’u e 3 kilu 5 mano ia e kautaha ‘Euá. ‘Oku ‘ikai ke u pehē au ko u ta’epoupou ki ai Sea. Ko u poupu’i lahi ‘e au ka ‘oku hangē ‘oku fakatuhu’i pau mai pē kautaha ia ‘oku ‘osi ‘ave ‘enua tokoni ka ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi kautaha kehe hangē pē ko e ngaahi tokoni ‘oku fai mai ko ē.

### [Tokanga ki he lahi ngaahi polokalama ako he patiseti Potungāue Pa’anga](#)

Ko e ki’i fakafō’osi pē Sea pea u toki fokoutua ki lalo ko u fakatokanga’i hifo ‘oku lahi ‘a e tokoni ki he *train, professional training* ē...

<002>

**Taimi:** 1050-1055

**Siaosi Pōhiva:** ... pē ko e fanga ki’i ako, ‘i he tokoni ko eni, hiki lahi ko eni ko ē na’a ku lave ki ai. Ko e me’a kuo u fakatokanga’i he ngaahi me’a sivi pē ko e me’afua ko ē ki he fakahoko fatongia, ‘a eni ko eni ‘oku ha ko eni ‘i he fakakiiki ‘o e palani ngāue ko eni mo e Patiseti ko eni ‘a e Potungāue Pa’anga. ‘Oku hā mai ‘oku lahi e ngaahi me’a ‘oku ‘osi fakalelei, ‘osi lelei, ko hono ‘ai ‘e taha kuo ‘osi tūkunga lelei e ngaahi fakahoko fatongia ia. Kuo u ki’i fehu’i pē au ia, ko ‘eku sio na’a ‘oku lava ke ki’i fakatatafe atu. Ki’i lahilahi ‘ene ‘asi e *training* he me’a, hū mai ia ki ha ngaahi ngāue kehe. Ko e anga pē fakakaukau Sea, mālō e ma’u faingamālie.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō Fakafofonga, pehē pē me’a ko e pa’anga ia, he’ikai pē to e mahino ia ‘o a’u ki he ngata’anga ‘o māmani. Me’a mai Ha’apai 13.

### [Fehu’ia pe ‘oku lava ke fai ha tokoni kole ki he pa’anga tokoni mei muli 9.9 miliona](#)

**Veivosa Taka:** Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea kuo u fakamālō atu koe’uhi ko e kei loto to’a e Feitu’u na he ngaahi ngāue kuo lava ‘o fakahoko. Ko e ngāue mamafa taha pē eni ia ‘a e fonua pea kuo pau pē ke ‘i ai hono ngaahi ha’aha’a mo hono ngaahi fisi’inaua. Ka kuo u, ki’i me’a si’isi’i pē eni Sea ‘oku ou tokanga au ia ki ai pea ‘ikai ke u to e fakahoha’a au, te u toki fakahoha’a pē au ia he 18 pea mo e 24. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea, ko e kongā pē ‘oku ou lave au ki ai, ‘i he peesi 136, polokalama 4 mo e polokalama 5. Pea ko e peesi 137, ‘oku ‘i ai pē ki’i fehu’i makehe pē eni ia ki he Minisitā Pa’anga, ko e ki’i fehu’i nounou pē ka u hoko atu. ‘I he *overseas donor fund*, ko e *inkind*, ‘oku ‘i ai e pa’anga ai ‘e 9.9 miliona. ‘E Minisitā ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia eni, pē ko e ngaahi *project* ko eni pē ko e ngaahi, ‘oku ke ‘osi

hanga 'e he Feitu'u na ia 'o fokotu'utu'u. Ko e 'uhinga pē ia 'eku fehu'i ke ke me'a mai ange pē kuo 'osi maau ho'o ngaahi palani 'au kae hoko atu 'eku fakatangi 'aku, pē 'oku toki 'omai pē kae toki 'oatu 'emau ngaahi *apply*.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō 'Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko 'eku fakatokanga atu pē ke talitali ho'omo fakatangi ke paasi 'etau Lao, na'a mo maumaulao 'i loto 'oku te'eki ke paasi e Lao Pa'anga. Me'a mai e 'Eiki Minisitā.

### Fakama'ala'ala Pule'anga he founa 2 fakahoko mai ngaahi tokoni mei muli

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Tapu pea mo e feitu'u na Sea, tapu mo Fale ni Sea. Fakamālō ki he fehu'i ko eni, ka ko e founa 'e ua 'Eiki Sea 'oku fakahoko mai ai e tokoni pea mei hotau ngaahi hoa ngāue. 'A ia ko e founa 'uluaki, nau 'omai e pa'anga ke fakahoko'aki e ngaahi polokalama na'e 'osi fai e pōpōtalanoa pē ko e fokotu'u atu. Ko e founa leva hono ua 'Eiki Sea, 'oku fai pē 'a e alealea ia mo e pōtalanoa pea 'oku 'ikai ke nau 'omai 'enautolu e pa'anga. 'A ia ko e me'a ia 'oku fakalea, konga ia 'oku fakalea ko eni he fehu'i *inkind*. 'A ia 'oku nau 'omai leva me'angāue, ko e koloa, ko e naunau 'a ē ko ē na'a tau kole. Fa'a 'i ai e konga 'oku tokoni mai ki he Potungāue Mo'ui, 'oku 'omai ia 'i he founa ko ia. 'Omāi 'enautolu e naunau pea mo e hā fua. Ko e ngaahi polokalama ngāue 'Eiki Sea, 'oku hangē pē foki ia ha fo'i va'e ko ē ha salioote. 'Oku fai pē ngāue ia he taimi kotoa pē, 'oku *ongoing* pē ia. Nēongo e fetongi e Pule'angá ia ha taimi, ko 'enau ōmai pē nautolu ki he fohe 'o hoko atu, fakatonutonu ki he 'enau *priority* mo e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e he Pule'angá ke *priority*, fakatonutonu ki ai, ka 'oku kei lele pē fengāue'aki ia. 'A ia ko e fakanounou ia e tali ko ē ki he Fakafofonga, kuo 'osi fai pē fengāue'aki ia ki he ngaahi tokoni ko eni ke fakahoko pea 'oku lahi hono ngāue'aki eni 'e Siapani, pea mo Siaina 'a e fakahoko mai e ngaahi tokoni, pea pehē pē ki 'Aositelēlia mo Nu'usila. Mālō 'Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ha'apai 13, to e ki'i takai pē.

### Fakamālō'ia to e 'inasi Ha'apai he tokonia he folau tahi

**Veivosa Taka:** Mālō 'Eiki Minisitā. Ko e konga pē 'Eiki Sea, kuo u lave atu ia he polokalama 4, 'e polokalama 4, 'i he *sub-programme* 1, ko e 3 ...

<003>

**Taimi:** 1055-1100

**Veivosa Taka:** ... ko e 5 'a ia ko e ngaahi konga ia te u lava pē 'o ki'i 'oatu fakalukufua ai kae toki me'a mai pē 'Eiki Minisitā ki he ngaahi konga fekau'aki pea mo e, 'oku 'i ai 'a e konga heni 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo e pa'anga ki he 'otu motú. 'A ia ko e peesi 148 ia ka ko 'eku lave'i 'oku kehe pē ia mei he *subsidy*. Ko e fakamālō pē eni ia pea mo e fakahounga e ngaahi ngāue kuo lava 'o fakahokó fekau'aki pea mo e tokoni ki he folau tahi. 'Eiki Sea 'oku lave'i he motu'a ni na'e 'omai eni 'i he ta'u kuo'osí pea na'e ki'i kamata siva 'eku 'amanakí. Na'e 'omai foki ia 'i he Palēmiá 'o e 'aho ní pea 'oku ou to e lave'i hifo pē 'i he Minisitā ko eni 'oku ne to e 'omai e faingamālie ko eni ki Ha'apai. 'Eiki Sea ko e palopalema lahi taha eni 'i he 'otu motú 'ikai ngata he mamafa 'a e totongi e utá 'ikai ke ngata 'i he tau po'uli ange 'a e vaká pea 'oku 'i ai e ngaahi

hoha'a ko ia. Pea mo 'ikai foki ke 'i ai ha uafu lelei ke fakahoko ai 'a e fefononga'aki. 'Eiki Sea ko e fakamālō ia 'oku ou 'oatu ai ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá pea u lave'i pē au ia 'a e ki'i fo'i veesi ko ē 'oku 'omai ko ē he fo'i polokalama ko eni 'oku, he 'ikai ke masiva 'a Ha'apai. Pea ko u tui ko e kongá ia 'oku, ko u fakamālō.

Ko e me'a hono hokó 'i he peesi 147 polokalama fā *sub-program* tolú.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakafofonga.

**Veivosa Taka:** Ko au.

**Sea Kōmiti Kakato:** Te ke laumālie lelei pē tau ki'i mālōlō.

**Veivosa Taka:** Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Pea toki hoko atu ai pē ho'o me'á. Mālō. Tau mālōlō.

(Na'e mālōlō 'a e Falé.)

<002>

**Taimi** 1125-1130

**Sātini Le'o:** Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai 'a Ha'apai 13, 'osi pē pea fehu'i mai fehu'i 'a e Fakafofonga Nōpele 'o Tongatapu pea toki foki leva ke hoko atu 'a e feme'a'aki. Mālō.

[Kole fakamaama fekau'aki mo e pa'anga tokoni ki he tukuikolo he polokalama 4 & 5](#)

**Veivosa Taka:** Mālō 'Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu'u na, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō 'i he faingamālie 'oku to e 'omai ke u hoko atu 'eku fakahoha'a. Ko e ki'i fehu'i pē eni ia ki he 'Eiki Minisitā pea toki hoko atu 'eku fakahoha'a. 'I he peesi 48, polokalama 4, *Sub-Program 4, 5*. 'I he kongá 15, fakaikiiki 'a e pa'anga hū mai, hū atu. 'Oku 'i ai ko e kongá ko e tokoni pa'anga ki hetukui kolo, kole pē ke ki'i fakamaama mai 'e Minisitā kau toki hoko atu 'eku fakahoha'a, mālō.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Kōmiti 'Eiki Sea. Sea ko hono mo'oní 'oku 'ikai ke u fakapapau'i 'i he taimi ni 'a e sēniti ko ia, kae tuku ke fakaikiiki, kā ko e 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi tokoni 'oku 'oku fai mei Fale Pa'anga ki he ngaahi kōmiuniti, 'i he fengāue'aki pē pea mo e *MIA*, 'a ia 'oku kongá 2 'a e kongá, 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'oku 'i he *MIA*, pea 'oku 'i ai mo e sēniti pē 'i fale pa'anga tu'u talifaki pē ki he ngaahi ngāue ko ia. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

## Fehu'ia 14 miliona vahea ko ē tokoni hili ange afā ko Hāloti

**Veivosa Taka:** Mālō 'e 'Eiki Minisitā. Sea te u toki hoko atu hano ki'i fakamaama mai kā 'oku ou fakamālō au 'i he tokoni ko eni 'oku fakahoko ki Ha'apai me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā 'ia Hāloti 'ia Hāloti, ko e 14 miliona, pea 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e, ko e anga pē eni ia 'a e fakafuofua, na'a ko e 'uhinga eni ki he 'āhanga ko ē 'o Foa, pea mo e ki'i hala ko eni 'i Holopeka, kae toki fakatonutonu mai pē 'e he 'Eiki Minisitā, pea mo e ki'i uafu ko ē 'o Nomuka mo Ha'afeva 'oku ou tui ko e fakamālō ia ki he lava 'o ma'u mai.

'Eiki Sea ko e me'a pē 'oku fakahoha'a ai ki he uafu ko ē 'o Ha'afevā he ko e talu eni mei tuai. Pea 'oku 'i ai 'a e ki'i me'a makehe pē ia 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku 'i ai foki 'a e *excavator* ia pea mo e neongo ko e me'a 'a e Minisitā kā ko e Feitu'u na 'oku ke vaea (*vire*) mai 'a e vouti ko ē 'a e Minisitā Ngāue Lalahi, 'oku 'i ai 'a e *excavator* pea mo e *loader* ai pea mo e fu'u maka ia 'i Nomuka. Pea 'oku ou tui ko e kongā pē ia hono 'oatu ke kau atu pē ki ho'omou faka fokotu'utu'u kā 'oku ou fakamālō au 'Eiki Sea 'i he ngaahi ngāue ko eni.

## Fehu'ia ta'u ki he vāhenga mālōlō & hiki patiseti ki ai fakahoa ki he ta'u fakapa'anga lolotonga

Ko e me'a hono hokó 'Eiki Sea 'i he polokalama 4 ai pē, *sub program* 'uluakí, 19, ko e fekau'aki pea mo e ngaahi vāhenga mālōlō, ko e fehu'í pē ia 'Eiki Minisitā, pē 'oku 'a ia 'oku ui ko e penisoni, pē 'oku to e hiki pē 'oku to e tō hifo ki lalo 'a e ta'u, he na'e a'u ia ki he 'esitimetí liliu 'i he 20, 19/20, 2019/2020, na'e 4 pē 4 miliona, ko eni 'oku 'unu leva ia ki he ta'u ni, ta'u fakapa'anga hoko ko e 5.4 miliona. Kā 'oku ou tui pē 'oku 'i ai hano to e tō ki lalo 'a e ta'u mei he ta'u 60 mo e 70 ki he 55 pē ko e tu'uma'ú pē kā 'oku hiki 'enau me'a'ofa ko ē 'oku 'oange ki ai. Ko e kongā ia 'oku ou lave atu ki ai 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a te u tokanga ai au ki he vouti ko eni kā 'oku fakamālō atu 'i he ngaahi tokangaekina kuo mau fiefia 'emau lave'i 'oku 'asi 'a e ki'i 'otu motu, ko e tahí 'i he ngaahi fokotu'utu'u 'a e 'Eiki Minisitā ko eni, pea neongo ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku fai ki ai 'a e hoha'a, 'oku tukuange pē ia ki Tongatapu 'uluaki pea mo 2 ...

<005>

**Taimi:** 1130-1135

**Veivosa Taka:** ...Pea mo 4 ke nau fakakakato mai kā 'oku ou fakamālō atu pea 'oku ou fiemālie ki he ngaahi fokotu'utu'u ko eni fekau'aki pea mo e 'otu motu 'i tahi mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō Fakafofonga

## Tali Pule'anga malava ki he ta'u 55 ke fili tau'atāina ke ma'u vāhenga mālōlō mei he ngāue fakapule'anga

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō 'Eiki Sea tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki. 'Eiki Sea ko e

felāve'i ko ē pea mo e penisoni 'Eiki Sea ko e me'a pē 'oku mahino kiate au 'oku ki'i tokolahi ange 'a e kau penisoni 'i he ta'u ngāue ko eni 'a ē 'oku hoko. Ko e ta'u ia 'oku kei tu'u ma'u pē ta'u ko ē mālōlō pea mei he ngāue fakapule'anga 'i he ta'u 60 'Eiki Sea pea 'oku fie fakahā pē au heni 'Eiki Sea ke mea'i he Hou'eiki na'e 'osi tali he Kapineta ke tukuatu 'a e fakakaukau ke faka'atā ki he kau ngāue fakapule'anga ke nau ta'u 55 pē pea nau fili tau'atāina *voluntary* ki he *retirement* ko e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea ko e 'uhinga ke lava 'o faka'atā ha taha 'oku fili ia ki he penisoni pea 'oku 'ikai ke ngata pē he tukuange e faingamālie ko ia ki he nga'unu hake 'a e kau ngāue fakapule'anga kā ko e fakakaukau ko ē 'i ai 'Eiki Sea taimi ko ē 'e penisoni ai ha ni'ihi he ta'u 55 nau kei fu'u mālohi 'aupito pea 'oku 'i ai mo 'enau sēniti fakapa'anga 'oku lava 'o toho pea 'e lava ia ke nau ō nautolu 'o kamata e fanga ki'i pisinisi iiki *small business*, 'a ia 'oku kau pē ia hono uki ko ē ke tokoni 'aupito hono langa hake 'a e sekitoa taautaha pē kuo 'i ai ha ni'ihi ia kuo nau fie ō nautolu ki tu'apule'anga pea tokoni sēniti ko ia ki he 'enau me'a atu nautolu mo ia ki muli 'o kumi fonua fo'ou ai he ko e kau pē ia he tākaki ki he ivi fakapa'anga 'oku kei fai mai pē 'ofa mai ki Tonga ni 'Eiki Sea.

### Tali Pule'anga fekau'aki mo e ngāue ke tokonia fanga ki'i uafu 'i Ha'apai

Ko e konga ko eni ki he fanga ki'i uafu 'Eiki Sea tau fiefia kotoa pē tautolu kuo 'osi tau mai 'a e *parts* 'a e Poate Taulanga ki he lava 'o fakakakato 'a e ngaahi ngāue ko ia ki he fanga ki'i uafu pea ko e fanga ki'i uafu ia he 'otu Ha'apai 'Eiki Sea ko e fanga ki'i uafu valevale pē ia pea ko e potungāue ko eni 'o e Poate Taulanga 'Eiki Sea maau 'aupito 'enau me'angāue 'anautolu ia. Ko e *parts* fo'ou ko eni 'oku ha'u ia mo hono kato 'o'ona ia ko e fo'i *bucket* ia 'e hongofulu tupu 'a ia ko e 'alu atu pē 'a e *excavator* ia 'o tu'u tata e uafu pea 'oatu mo e hā fua, pea 'oku kau pē eni ia he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ko e hala pule'anga pē 'oku kau ai mo e fanga ki'i uafu he ngaahi 'otu motu tautautefito ki Ha'apai mo Vava'u ke lava 'o fakalelei'i 'Eiki Sea 'etau ngāue ko eni mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō, 'e Tongatapu 9 ko e ki'i faingamālie eni ke fehu'i ai 'a e 'Eiki Nōpele na'e 'osi fakahoha'a 'anenai toki foki atu leva.

**Penisimani Fifita:** Mālō

### Fehu'ia lahi e tukupau levi na'e tākaki fakataumu'a ki he fakalakalaka e sipoti 'i Ha'amoā

**Lord Tu'ivakanō:** Mālō Sea pea tapu mo e Feitu'u na pea pehē ki he Hou'eiki e Kōmiti Kakato. Sea ko e fehu'i ko eni koe'uhī ko e polokalama 4 ko e ngaahi tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga 'a ia ko e fehu'i pē Sea fekau'aki pea mo e 92 miliona 'a ia 'oku 'asi ia he peesi 137 pa'anga mei he Pule'anga Tonga *government of Tonga fund*, 'a ia ko e 92 miliona ko ia pea 'oku fekau'aki ki he *sub program* 15 peesi 148 tokoni pa'anga ki he sipoti 'a ia ko e ... ko u tui 'oku tokolahi pē 'i he Fale ni 'oku mou manatu'i lelei 'a e 'uhinga na'e lilu na'e tali 'e he tokolahi 'i he Fale ni ke 'oua 'e *repeal* 'a e Lao ko eni 'i he Sipoti na'e 'ave ki Ha'amoā kae fetongi ki he *development* ki he fakalakalaka 'o e sipoti, pea ko e fehu'i ki he Minisitā koe'uhī he 'oku kei lele pē foki 'a e *levy* hono tākaki pea 'oku totonu ke fakafuofua kuo laka he 20 miliona kā 'o kapau 'oku 'ave pē fo'i 1 miliona ki he sipoti 'oku tu'u pē ia ko e *activities* kā 'oku 'ikai ko e fakalakalaka, 'oku 'ikai pehē mai ko e fakalakalaka kā 'oku 'ilo pē ko e *activities* fē eni he sipoti 'oku 'ai ki ai 'a e me'a ko eni...

**Taimi:** 1135-1140

**Lord Tu'ivakanō** : .. pea ko e fiha 'a e pa'anga kuo tānaki 'i he *levy*, 'o a'u mai ki he taimí ni, pea ko e hā 'a e me'a 'oku fai'aki 'a e pa'anga ko iá. He 'oku ou tui ko e ngaahi me'a pē ena na'e fehu'i 'i he kuohilí, ka 'oku a'u mai ki he 'ahó ni, 'oku pau ke tau fehu'ia, pē ko e hā 'a e me'a 'oku hoko ki he pa'anga ko ení, pea ko e ngāue'aki ki he hā? He 'oku ou manatu'i na'e ... 'oku ou Pataloni 'i he sipoti ko ia ko e *taekwondo* pea na'e 'i ai mo e toko 19 na'e 'ai ke 'ave ki he *qualification* ki he 'olimipikí. Pea na'e ma'u metali ai 'a e toko 2, 'o na *qualify* ki he 'Olimipikí, ka ko e fo'i toko 6 pē na'e lavá, ko e 'uhingá he 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga. Pea 'oku to e fehu'ia leva ko e fē 'a e pa'anga na'e tānakí. Ko e *development* eni 'o e sipotí, ka ko e tu'u ko ia he taimí ni, ko e *activities*. 'A ia ko e *activities* ko ení 'oku 'uhinga ki he hā, 'oku 'ikai ke fu'u fehonaki mo e fakalalakaka 'o e sipotí. Kae kātaki pē 'Eiki Minisitā, he oku ou tui na'a ke tui tatau mo au, ke 'oua 'e fakahoko 'a e ngaahi me'a ko ení, ka koe'uhi kuo ke ta'utu he seá he 'ahó ni, ka ke me'a mai pē ke fakama'ala'ala mai kātaki fakamolemole. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

[Tali Pule'anga ki he pa'anga levi na'e tānaki fakataumu'a ki he sipoti](#)

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Seá tapu mo e Fale 'eikí ni. Fakamālō atu ki he fehu'i ko eni mei he 'Eiki Nōpelé. 'Eiki Sea, ko e pa'anga ko eni ko ē ki he sipotí ko e *levy* ko ē na'e hilifaki ko ē 'a ia ko e konga'i seniti 'e taha 'i he levi ko eni na'e fakataumu'a foki ia ko e pa'anga ke tokoni hono fakalalakaka hangē pē ko ia na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Nōpelé, fakalalakaka 'o e sipotí. Ko e pa'anga ko ení 'Eiki Sea, 'oku 'osi tānakí 'oku fokotu'u 'aki 'a e *trust account* mavahe pē ia, ko e sipotí. Ko e taimi ko ia 'oku fakalele ko ē 'a e 'esitimetí, ngaahi 'esitimetí fakata'ú, 'oku to'o mai leva 'a e sēniti mei ai 'o fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi polokalama ko ení 'Eiki Sea. 'Oku ai 'a e konga 'oku 'ave ia 'i he malumalu 'o e Potungāue *MIA*, hangē pē ko ia na'a mou mea'í, na'e 'i ai 'a e *Tonga Sport Council*, na'e fakapa'anga pea mei he pa'anga ko eni 'o e *levy* ko ení. Taimí ni 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai, ka 'oku fokotu'u ko ē ki he fokotu'utu'u ki he ta'u kaha'ú, 'oku foki mai pē 'o malumalu he taimí ni, hoko pē ia ko e va'a ngāue 'o e Potungāue 'o e Potungāue Fakalotofonuá, pea 'oku fakapa'anga 'a e ngaahi tokoni ko ení ki he sipoti kehekehe, mei he pa'anga ko ia ki he *levy*. Ko e sēniti ko eni 'oku fokotu'u 'i Fale Pa'angá 'Eiki Sea, ko e sēniti pē ia 'oku fokotu'u ai 'o talifaki ai. 'Oku ai pē taimi lolotonga lele ko ē ta'ú, 'oku nounou 'a e Potungāue *MIA* mei he pa'anga ko ē 'oku 'ave ki aí, pea 'oku nau kole hangatonu mai pē ki Fale Pa'anga, pea mo e Kapinetí ke fai ha tokoni fakapa'anga. Ko e tu'unga ko ē 'o e, ko e hā e lahi 'o e sēniti, 'oku tānaki pea mo e toenga ko ē a'u mai ki he 'ahó ni 'Eiki Sea, 'oku ou kole fakamolemole atu 'oku 'ikai ke u ma'u ki ai, ka 'e lava pē ia 'o toki fakakakato mai he ho'atā ni, ko e hā 'a e lahi he toenga sēniti ko ia he *trust fund* ko eni. Ka 'oku kei toe lahi pē 'a e sēniti he 'akauni ko ení, he 'oku fakamavahe'i pē ia, hangē ko e Laó ko e tokoni ki hono fakalalakaka 'o e sipotí. Mālō 'Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō 'Eiki Minisitā. Ko ena 'e toki fakakakato mai 'e he 'Eiki Minisitā ha fakamaama 'a e tu'unga na'e fai ai 'a e fehu'í 'Eiki Nōpele. Ke fiemālie pē ki ai, ki 'a ho'atā?



**Lord Tu'iha'angana** : Ko ia.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō. Me'a mai Tongatapu Fika 9.

Fokotu'u ke liliu Lao ki he Vāhenga Mālōlō ke lava toho vāhenga mālōlō kimu'a he ta'u 60

**Penisimani Fifita** : Tapu mo e Sea 'o e Kōmiti Kakatō, tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Nōpele 'o e fonuá, tapu mo e kaungā Fakafofonga 'o e Kakaí. Tau fakafeta'i ki he 'Otua 'aho fo'ou eni, fai ai 'a e feme'a'aki felāve'i mo e vouti 'o e Pa'angá. Sea mo Hou'eiki, mou mea'i pē, ko e taha ia hotau 'ulungaanga fakafonua faka'ofō'ofa, ko e fakahounga me'a. Ka 'ilonga ha taha 'oku ne fai ha ngāue lelei, pea 'oku tau fakahounga'i. 'Oku ou lave'i pē mahalo ko e taimi eni e Pule'anga 'o Tu'ivakanō, na'e fakahū mai ai 'e he Pule'angá 'a kinautolu 'oku nau ngāue he Pule'angá 'o a'u 'o ta'u 60 pea 'oange 'enau penisoni. Pea 'oku ou toe lave'i pē, mahalo pē ko e Pule'anga pē eni 'o Tu'ivakanō na'a nau fokotu'u pea mo e *National Retirement* ...

<008>

**Taimi:** 1140-1145

**Penisimani Fifita:** ... *Fund*, koe'uhī ko kinautolu 'oku 'ikai ke ngāue he Pule'anga 'e lava pē ke 'i ai ha'anau ki'i tātānaki pea taimi te nau 'osi mei he ngāue'anga 'e ma'u 'enau sēniti. 'Oku ou lave'i pē 'oku 'i ai e Lao ki he *Public Retirement Fund*, pea ko e Lao ko ia he 'ikai ke ma'u ho penisoni kae 'oleva kuo ke a'u 'o ta'u 60 na'e mahino ia kiate au 'a e 'uhinga hono tuku ki he ta'u 60 koe'uhī kae tānaki e silini ke lahi. Ko e taimi ni kuo laui miliona e pa'anga 'a e Poate ia ko eni. Pea ko e kole mei he tēpile ko eni ki he Hou'eiki tau pehē ko e tokotaha 'oku ngāue he Pule'anga pea 'osi pē ta'u ia 'e tolu pea hiki ia 'o ngāue ia 'i ha Poate pē ngāue'anga. Ko e 'ai atu ko ē ke ma'u mai 'ene *fund* pea talaange leva ia mei he 'ofisi ko e Laó mo'oni pē ia. 'E nofo pē ia mei ai kae 'oleva kuo a'u 'o ta'u 60 pea toki 'oange silini 'o hangē ko 'eku fakahoha'a na'e 'uhinga pē ia hono tuku pehe'i ke ta'u 'e 60 kae tānaki e pa'anga ke lahi, laui miliona e fu'u pa'anga ia 'a e Poate ko eni. Pea 'oku 'ikai ke to e 'ilo ia pē ko e fē ha feitu'u ke 'ave 'o *invest* ai. Pea ko e fokotu'u atu mei he tēpile ko eni mo e kole ki he Pule'anga pea kapau 'e ai ha taha 'oku ngāue fakapule'anga ta'u 'e tolu pea hiki ia ki ha Poate fēfē ke 'oange ā 'ene ki'i ta'u 'e tolu ko ē penisoni? 'Oku ai e taimi 'e ni'ihī 'oku ngalo ia pea folau e ni'ihī ia ki muli. 'Osi fetaulaki au mo e kakai pehē. Pea a'u e ni'ihī ia 'o pekia 'oku te'eki ke lava ia 'o toho mai e silini ka ko e kole atu mei he tēpile ko eni Hou'eiki Pule'anga kapau leva 'oku 'i ai ha ni'ihī ia 'oku ngāue pē ia ta'u 'e ua ta'u 'e tolu 'oange ā 'ene penisoni kae fiemālie ia he 'oku 'alu ia 'o ngāue ia 'i he Poate. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Mo'ale Finau:** Sea, tapu pea mo e Feitu'u na ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Te ke fakamaama mai e tali 'a Tongatapu 9 Ha'apai 12.

**Mo'ale Finau:** Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Eiki Minisitā ko e me'a mahu'inga 'aupito eni 'oku 'aonga kātoa kia

tautolu.

[Kei ngāue Pule’anga ki he ngaahi Lao fekau’aki mo e toho kimu’a vāhenga mālōlō he ta’u 60](#)

**’Eiki Minisitā Pa’anga:** Mālō ‘Eiki Sea tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ‘Eiki Sea hangē pē ko ia nau lave ko ē ki ai ‘anenai kuo ‘osi tali ia he Kapineti pea ‘oku fai leva e ‘ū ngāue he ko e Lao foki eni ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai pē Lao ki he *Retirement* pea pehē ki he Lao ki he Kau Ngāue Faka-Pule’anga. ‘A ia ko e feinga pē eni ke tukuhifo ‘etau penisoni ta’u 55 pea ‘oku ‘ikai ke fakamālohi’i kei fili pē tokotaha ngāue ia pē ‘oku fie hoko atu pē ia. Pea ‘e fononga pē ia ki he 60. Ka ‘o kapau ‘e fili he’ene ‘osi ‘ene ta’u 55 faka‘atā leva ia ‘e he Laó ia ‘Eiki Sea ke ne toho ‘e ia ‘ene penisoni. Ko e tānaki atu pē ko ē ki ai ‘Eiki Sea neongo na’e ‘osi tali pē eni ia he Pule’anga kimu’a ka ‘oku kei fai pē foki e ngāue ki ai ke lava ‘o fakataha’i ‘a e ongo sino ko eni ‘a e *National Retirement Fund* pea mo e *Retirement Fund* ko ē ki he kau ngāue faka-Pule’anga. Ka ‘o kapau ‘oku hiki e tokotaha ia ‘o ngāue he taha ‘o e ngaahi Poaté ‘oku kei kau pē tokotaha ia ko ia he *scheme* ko ē ‘i he *Retirement* fakafonua pea ‘oku ‘i ai mo e ‘inasi ‘o e ngāue’angá ke tānaki ki ai ka ‘e toki ma’u pē ia ‘Eiki Sea ‘i he taimi ko ē kuo ta’u 55 ai kapau ‘e kakato e liliu e Laó ki ai pē ko e taimi ko ē ‘e ta’u 60 ai Sea ‘a ia ko e tu’u pē ia ‘a e Lao he taimi ni ka ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Penisimani Fifita:** Sea mahino pē ‘a e me’a mai ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ka ko eni kuo tukuhifo ke ta’u 55. Mau fakafeta’i ai ka ko e kole pē ia hangē ko e kole ngāue pē ia he ta’u ‘e 3 ‘i he Pule’anga pea hiki ia ki he Poaté ‘oange ā ‘ene penisoni. Ko e ‘uhinga ia ‘a e tautapa ‘oku fai atu Minisitā.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō ko u tui pē ‘e fai ha ngāue ki ai ‘a e Pule’anga.

[Fakahā Pule’anga malava fai ha kole ki he Poate Vāhenga Mālōlō ki he toho vāhenga mālōlō](#)

**’Eiki Minisitā Pa’anga:** Mālō Sea tapu mo e Sea pea mo e Hou’eiki Sea. Ko eni ‘oku fakahoko mai he ‘Eiki Palēmia ko ia ‘oku Sea ko ē ‘i he Poate ko ia. ‘Oku lava pē ia ‘o kole ke fai pē ha tokoni ia ki ai ‘Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. ‘Eiki Nōpele kae toki ...

**Lord Tu’ivakanō:** Sea ko e ki’i kātaki pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e ‘uhinga ke tafe anga e fehu’i, fehu’i ‘a e Tongatapu 9, me’a mai.

[Kole ki he Pule’anga ke nau tokanga ki he fakakaukau ke fakataha’i ongo sino vāhenga mālōlō](#)

**Lord Tu’ivakanō:** Ko ia Sea ko e fekau’aki pē mo e penisoni ko ē, ‘oku faka’ofu’ofa pē ia he ‘oku mahalo ‘oku ngāue’aki he Potungāue Polisi ‘a e *retirement* pē he 55 pea ko u tui ‘oku lelei pē ‘a e me’a ka ko ‘eku kole atu pē ki taumu’a ke nau ki’i tokanga pē mu’a ki hono fakataha’i e ongo *fund* he na’e ‘ikai ke ‘uhinga ia na’e ...

**Taimi:** 1145-1150

**Lord Tu'ivakanō:** ... ko u tui pē mahalo na'a toki 'i ai ha taimi ka ko u tui 'oku fu'u vave kapau te mou feinga ki ai he ko e kau ngāue fakapule'angá 'oku nau 'atā ki he'enau *retirement*. Ka koe'uhí ko e *National* ia 'oku ki'i kehe hono natulá ka ko e kole pē koe'uhí ke mou vakai'i fakalelei pē hono feinga ke fakataha'i e ongo *fund*. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mo'oni 'aupito ia. Mālō 'Eiki Nōpele. Me'a mai Ha'apai 12. Ko u lave'i pē na'a ke fiu tatali.

**Mo'ale Finau:** Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai.

**Mo'ale Finau:** Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea mālō e fua 'etau fatongia mamafa 'i he fonuá. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá pehē ki he Hou'eiki Minisitā fua fatongia, Nōpelé kae pehē ki he Fakafongia e Kakaí. 'Eiki Sea ko e vouti ko ení 'i he tui 'a e motu'a ni ko e vouti mahu'inga taha 'eni makehe mei ha to e vouti. Ko e 'uhinga 'oku tui ai 'oku makehé 'Eiki Sea he ko e kātoa eni e pa'anga 'a e fonuá. Na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá pea 'oku kei toka hoku lotó 'aneafi 'Eiki Sea 'i he'ene hanga 'omai 'a e fo'i fakakaukau ko e fatongia 'o e tamaí. Sea 'ikai ke to e 'i ai ha'aku fehu'i 'a'aku ia ki he me'a ko ení he ko e ongo ia 'oku totonu ke ma'u 'e ha taki 'o ha fonua tautautēfito ki hono tokanga'i 'a e *safe* pa'anga 'a e fonuá he ko e ivi 'a e kakaí.

'I he peesi 137 'Eiki Sea 'oku 'asi ai e ki'i fo'i fika ko ení pea ko u lotó ke u ki'i nofonofu holo pē ai. Ko e 166 miliona ko e fakakātoa ia 'o e pa'anga 'oku 'i he vouti ko ení 'Eiki Sea. Ko e fakakaukau ko ē ko u 'oatú 'Eiki Sea koe'uhí ko e fatongia ko ē 'o e 'Eiki Minisitā ko 'ení ko e fatongia matū'aki mafatukituki. Pea 'oku tafe lelei mai e fatongiá 'Eiki Sea 'i he ki'i kaveinga folofola na'a ne ngaue'aki **Ko hoku tauhi 'a Sihova he 'ikai te u masiva**. Ko 'eku faka'uhinga ki ai 'Eiki Sea 'oku pehé ni. 'Oku tui 'a e Minisitā mo hono lotó mo 'ene taukeí mo 'ene 'ofa fonuá he 'ikai ke masiva e fonua ia ko ení 'o kapau ko Sihova hotau tauhí. Ko hono 'uhinga ia 'oku tu'u mai e sētesi ko ē 'i mu'a 'i he'ene voutí. Kae tuku mu'a ke u tānaki atu 'Eiki Sea pea u toki hoko atu ki he fanga ki'i fika he ko u tui au kuo 'osi toka mālie e ngaahi fiká ia. Ko u fa'a lave atu foki he Fale ni 'Eiki Sea 'o fekau'aki mo e tefito'i fakakaukau 'o ha pule'anga fakatemokālati 'a e Pule'anga 'o e 'ahó. 'Oku kei toka pē ai 'Eiki Sea 'eku tuí. Mālō e faifai 'etau fonongá pea tau tu'uta ki ha kuonga pehé ni. 'Oku 'ikai ke haohao 'Eiki Sea mohu hono ngaahi vaivai ka kuo pau ke tau tulifua 'i he taimi ko ē 'oku tau fua ai hotau fatongiá.

'I he'eku fakakaukau ki he 166 milioná tau sio leva 'Eiki Sea ki he polokalama 'e nima 'i he peesi pē ko ena ki mu'a he 137. Ko e polokalama 'e nimá 'Eiki Sea ko e fakapotopoto taha ia 'oku 'omai 'e he tamaí pē ko e Minisitā ko ení ke vahe ki ai 'a e 166 milioná. 'I kai ke u to e lave au 'Eiki Sea ke u hanga 'o to e feinga ke fakahūhū atu 'eku fakakaukau ki he founa hono vahevahé he 'e foki pē ia ki he Pule'anga 'o e 'ahó 'Eiki Sea. Ko e me'a 'oku ou ki'i lave ki ai 'Eiki Sea 'oku 'i ai fanga ki'i fika heni mo e ngaahi peesi te u ki'i lave pē ki ai koe'uhí he ko e fatongia foki

e Fale ni 'Eiki Sea ke tau hanga pē 'o ki'i *scrutinize* ki'i vakai'i pē. Koe'uhí ke mahino ki he kakai 'o e fonuá mo e Fale ni 'oku tau fakahoko hotau fatongia ke vakai'i pē pea fehu'i pea 'omai hono tali pea nga'unu leva hotau vaká.

'I he peesi 143 'oku 'asi ai 'a e pa'anga 'e 4 miliona ko e langa fale 'Eiki Sea. Ko 'eku fehu'i pē 'aku ia ki he 'Eiki Minisitā pē 'e lava ke talamai e fale ko ē pē 'oku tuku pē ia he polokalamá?

Ko hono ua 'oku 'i ai 'a e 2 miliona ko e *renovation* 'a ia ko e *renovation* 'Eiki Sea ko hono fakalelei'i pē 'o ha fale 'oku 'osi tu'u ka kuo tau pehē kuo holofa nai pē holo 'a e, pē ke *renovate* ke to e fakalelei'i. Na'e me'a foki e Feitu'ú na 'Eiki Sea 'anenai 'i he taimi na'e 'oatu ai 'a e ngaahi fehu'i ke pehē ke mau nofo kae 'oleva ke paasi e Lao kae toki hoko atu. Tuku mu'a 'Eiki Sea ke 'oatu e fakakaukau ko ení fēfē ke tuku pē ke mau monomono atu pē pea ko e taimi ko ē 'e paasi aí pea paasi fakataha pē mo e me'a ko ē 'oku mau talaatú. ...

<002>

**Taimi:** 1150-1155

**Mo'ale Finau:** ... koe'uhí ...

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Oku ngōfua pē ia 'eku fakahoha'a ko ia 'i he Tu'utu'uni ko eni 'etau Tohi Tu'utu'uni, *procedure* mo e *rules*, Tu'utu'uni, ka he 'ikai ke tau lava 'o liliu ha *Vote*. Ka ko 'eku 'uhinga 'a'aku, ko e ngaahi *focus* ko ena he talatala mahaki 'e toki ha'u ia 'amui. 'UHINGA ia 'eku fakahoha'a, kae hoko atu ho'o me'a.

[Tapou ke fakapotopoto'i vahea pa'anga he Patiseti ke 'inasi ai kakai e fonua](#)

**Mo'ale Finau:** Mālō Sea 'i he peesi 148, 'oku to e 'i ai mo e 1 miliona ko e *new building*, pē ko e fale 'oku fo'ou. Ko e fie 'ilo pē 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, koe'uhí he 'oku tui e motu'a ni ko e taimi ko ē 'oku fa'u ai 'etau patiseti pea vahe 'etau silini, kuo pau ke hā mai kitu'a pē ko e *transparent* 'a e ngaahi 'ū me'a ko ē 'oku fai ki ai e fakamole. Pea ko 'ene 'asi ko ē kitu'a 'Eiki Sea, ko 'ene 'osi ia, fiemālie e kakai. Ko e me'a ko ē ki he'enau tui pē 'oku fakapotopoto ke 'ai ha fale pehē pē 'oku 'ikai, me'a ia 'a e kakai he 2021 he fili 'Eiki Sea. Ka ko e taimi ko ē 'oku tau hanga ai 'o pu'aki atu he Fale ni 'etau hanga 'o leva'i 'etau lepa, 'oku nofo leva 'a e kakai 'o sivilivi'i kitautolu mo hotau 'ulungaanga mo e anga 'etau hanga 'o fatu 'a e fakamole 'a e pa'anga 'a e fonua, 'uhi he 'oku 'ikai ke 'i heni e kakai e fonua 'Eiki Sea. Te nau lava leva ke nau sio pē na'e fakapotopoto 'etau langa e fale ko ē pē 'ikai.

Ko e ki'i me'a 'e taha 'oku fie 'oatu 'Eiki Sea, ko e ki'i polokalama makehe 'i he peesi 148, 'oku ui pē ko e *special project*. Te u fehu'i pē ki he Minisitā pē kuo 'osi ai nai ha'o lisi ki he polokalama makehe *special project*, 'oku 1 miliona tupu mo ia 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku 'ikai to e 'i ai ha to e fika te u lave ki ai. Te u ngata pē he 'Eiki Sea, te u 'oatu pē kapau 'e toki tali mai 'e he Minisitā. Ko e ki'i fokotu'u pē eni 'Eiki Sea ke tñaki atu pē, ke hangē pē ha ki'i tñaki atu ki he ki'i Lao ko eni kapau 'e lava ke loto lelei.

'Eiki Sea, na'e me'a 'a e Fakafofonga Ha'apai 13 'anenai, pea na'e me'a 'aki pē he Minisitā 'a e pa'anga 49 miliona, ko e *COVID Fund*. Mea'i pē 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea, fakamāmani lahi, ko

e hiki 'o ha patiseti 'o lele mo'ua *deficit*, 'oku 'i ai hono ngaahi makatu'unga. Fakatātā, kapau 'oku fai ha tau. 'I he vahefonua 'Amelika, ko e fo'i tau mahalo 'oku 3 pē 'oku 4, ko e *civil war* mo e ngaahi me'a kehekehe pea na'e mo'ua nautolu. Ko Tonga ni te'eki ai foki ke ai ha tau he fonua ni 'Eiki Sea ke ne faka'uhinga'i ha'atau lele fakamo'ua. Ka 'oku hoko mai 'a e *COVID-19* 'Eiki Sea, te u lava faka'uhinga'i ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ki'i fakatonutonu atu ki he Fakafofonga.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Io.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea, ko e Konisitūtone mo e Lao, tau pē ko ha mahaki faka'auha 'oku tō ki he fonua. Pea ko e fu'u kaupeau ko eni 'o e *COVID-19* 'Eiki Sea, ko hono ola tāmaki, kovi ange ia he tau lahi hono 2. Mālō 'Eiki Sea. Ko Nu'usila, 50 piliona, *budget deficit* ta'u fakapa'anga ko eni 'Eiki Sea, tōfuhia pē 'a māmani ai.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Io, mālō 'Eiki Minisitā. Fakafofonga, 'ikai ko Tonga ni pē 'oku 'i ai e *deficit*, ki'i vakavakai holo pē.

**Mo'ale Finau:** Mālō. Sea, 'i ai pē ki'i me'a. 'Eiki Sea ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Minisitā 'Eiki Sea, ko e laini pē ia 'oku ou fou mai ai, te u toki a'u ki ai.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'A ia 'oku ke ke pou pou 'i 'e koe e langa fale, tokoni 'a e Pule'angá.

**Mo'ale Finau:** Ko e fielau hono 'ikai ke 'oange 'e Tupou I ha 'inasi 'o Kaufana koe'uhi...

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Fakafofonga, 'oku takai ho'o feme'a'aki. Ka 'oku ou nofo atu au he 'uhinga e langa fale ko ē, ko e fehu'i mahu'inga taha ia.

**Mo'ale Finau:** 'Io, mālō. Talafakatātā Sea, hanga pē au 'o ki'i 'ai pē ki he tafa'aki he ko e 'uhinga he 'oku mu'omu'a ma'u foki 'a Kaufana ia, ka 'oku te'eki ke a'u atu 'eku fakamalanga. Ko 'eku 'uhinga 'Eiki Sea, ko e mo'ua 'o ha patiseti 'oku makatu'unga ia 'i he 'uhinga.

**'Eiki Minisitā Ngoue:** 'Ai ke ki'i fakatonutonu pē e Feitu'u na. Ko e pa'anga ko ē 'oku ke me'a mai ki ai, peesi 143 mo e 148, fika 20 Sea. Kimu'a he peesi 8 ko e ngaahi koloa mo e *asset* Sea, ko e 71 miliona. 'I 'olunga, ko e pa'anga ia 'oku 'omai tokoni 'a muli *budget support*. 'Ikai ke 'i ai ha'atau kaunga 'o tautolu hono ta'ofi e me'a ko ia. Ki'i me'a mai ange he tukuhau me'a pē 'atautolu, tukuhau pē 'a e fonua ni he koe'uhi he 'oku ke me'a mai koe, kātoa he'eku vakai ki he fo'i me'a 'e 2 ko eni, fu'u pa'anga ia mei muli 'i ai e *cash* pea mo e inkind pē ko e *grant* Sea, 'oku ke mea'i pē e anga 'etau patiseti. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō 'Eiki Minisitā. Fakafofonga.

**Mo'ale Finau:** Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā e tokoni. 'Eiki Sea, ko e *inkind* pē ko e pa'anga mei muli, poini 'oku ou fakahoha'a 'Eiki Sea ke fakapotopoto hono tufa 'etau sēniti. Ko e me'a ko ē na'e lave ...

<003>

**Taimi** 1155-1200

**Mo’ale Finau:** ...me’a ‘a e Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Ngoue:** Sea fakatonutonu atu ‘a e Feitu’u na. Ko e pa’anga ko ia ‘oku pau, kuo pau ke ‘omai, kā ‘ikai ‘e foki ‘a e silini ia ko ia. ‘A ia ko e 71 miliona ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ki ai, pea ko hono vahe’i ia ‘a e pa’anga ko eni ‘o fai’aki ‘a e langa fale ‘i he 143, pea mo e 148.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia, mālō. Me’a mai koe Fakafofonga.

**Mo’ale Finau:** Mālō ‘e ‘Eiki Minisitā. Sea ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘anenai, ‘oku ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ki ai ‘Eiki Sea he ‘oku ou fa’a lave atu ki he me’a ko eni. Ko e taimi ko ē ‘oku *deficit* ai ha patiseti ‘a ha fonua, ‘oku ‘i ai hono makatu’unga, pea ‘ohake pē ‘e au ‘a e ngaahi tau ‘a e Feitu’u na. Ko Tonga ko e *COVID-19*, mo’oni ‘aupito, ‘e ui pē ia ko e tau fakafonua, neongo ‘oku te’eki ai ke hū mai ki heni. Ko e poini ‘oku ‘oatu ‘Eiki Sea ko ‘etau hanga ko ē ‘o faka’uhinga’i ‘a e silini, ‘e *fall back* pē ki he fatongia ‘o e Minisitā, ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalanga ko eni ‘Eiki Sea, he ko e 49 miliona na’a ne me’a ‘aki ‘anenai ko e silini ki he *COVID-19 fund*. Ko hono fao’i ko ē ke faka’uhinga ‘a e silini ko eni ‘oku to e foki pē ki he uma ‘o e Minisitā ko eni. Pea ko e kole ‘a e motu’ a ni ia ‘Eiki Sea, ‘e lava pē ke pehē ‘oku ou tuku atu ‘eku falala. Koe’uhí he’ikai foki ke tau lava ‘e tautolu ke to e fulihi, kā ‘oku ou kole pē au ki he ‘Eiki Minisitā ke fakamolemole ‘Eiki Minisitā, faingata’ a ‘i he taimi lahi Sea ke u fa’a ‘oatu ‘a e fiema’u ‘a Ha’apai, ‘oku ou loto ke fanongo mai ‘a hoku kāinga ke u ki’i fakamama’o mei he’eku nofo fakafonua si’i, pē ko ‘eku nofo ke u kumi pē ma’aku, pē ‘oku *self interest* pē ‘a’aku, kā ‘oku ou fakamālō ‘i he mōmeniti ko eni ki he ‘Eiki Palēmia, ‘oku lolotonga katoanga atu ‘a Ha’apai ‘Eiki Sea ‘i ho tofi’a, ko hono faka’osi’osi hono tanu ‘a e motu ‘o e hala Holopeka.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Io ‘oku ou lave’i na’e fokotu’u ‘e he Feitu’u na pea ‘oku ‘ikai ke to e lau leipa ‘a e kāinga, ko ‘enau ngāue ma’a e lelei ‘a e fonua. Ko e tokoni mai ‘a Ha’apai kotoa.

**Mo’ale Finau:** Pea te u foki ki he me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Fonua ke faka’osi ‘aki ‘eku fakahoha’a ‘Eiki Sea. Ne u lave ‘anenai ‘ikai ke u to e fu’u lave au ki he ngaahi fika lau miliona, 166 miliona, he ‘e ‘oatu pē ia ‘e tali mai pē ia na’e ‘ai ia ki he me’a ko ē. ‘Oku ou foki ki he faka’osi atu ‘eku ki’i fakahoha’a ‘Eiki Sea ko ‘emau falalá eni ‘oku tuku atu Hou’eiki, ki homou ‘aofi nimá, 166 miliona, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi silini ki he ngaahi polokalama kehekehe, ‘ofa ke tafe kotoa ‘a hono ‘aonga mo hono nunu’a melie ki he kakai ‘o e fonua. Ko e ‘uhinga ia ne u fai ‘a e fakamālō ‘anenai ki he ngāue ‘oku fai ‘e Ha’apai, kā ‘oku ou foki ke faka’osi atu ‘eku ki’i fakamalanga ‘Eiki Sea ‘a e me’a mālie na’e fakahoko ‘e he Minisitā Fonua ‘aneafi, taimi ko ē na’e fai ai ‘a e kole ke hiki ‘a e vahe ‘a e kau sōtia, ne u foki pē mo ia ki ‘api ‘Eiki Sea ‘oku kei to’oa ai hoku loto mo ‘eku fakakaukau, na’a ne pehē ‘oku ‘ikai ko e pa’angá, ko e ‘ofa fonua mo e feilaulau. ‘Eiki Sea, te tau nofo tautolu ‘o tālanga ‘i he miliona ‘i he ‘aho ni, po’uli, te tau fekē’aki, mo e *policy* kae mea’i ‘e he Feitu’u na ko e ‘atamai lelei, loto poto, loto māteaki’i fonua, mo ‘ete anga tō ki lalo, Sea ko e me’a ia ‘oku ...

**Māteni Tapueluelu:** Sea ka u ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga, ko e ‘uhinga ko e lau ko eni ki he mateaki’i fonua ‘etau fānau sōtia. Lau ia ko e māteaki’i fonua, kā ko e fokotu’u mai ko ē pēseti ‘e 20 ki he Fale, ‘ikai ke loto ha taha ‘i he Falé Sea ki ai, ko hono ‘uhingá ko e totongi ‘a e pila, totongi ‘aki ia ‘a e pa’anga. Mālō.

**Mo'ale Finau:** Sea fakamolemole pē ki he Fakafofonga na'e 'ikai ke 'uhinga 'oku ke 'i he laumālie, kā ko e totonu mo e totonu pē ia, ko e *fairness*, kapau 'oku ke fiema'u ke vahe ha taha ho'o ngāue pea vahe, kapau 'oku 'ovataimi ha taha, 'oku fiema'u ke totongi, pea totongi. Ko e si'i kāinga Ha'apai 'Eiki Sea 'oku ou 'ilo'i lelei 'i he 'aho ni...

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakafofonga fakamā'opo'opo mai 'e koe ho'o pou pou ki he patiseti ko eni mo falala ki ai.

**Mo'ale Finau:** Ko e patiseti eni 'Eiki Sea...

**Sea Kōmiti Kakato:** Pea ke fokotu'u mai ai kapau kuo ke falala totonu, 'oku ke 'atā leva ki he fokotu'u mei he Feitu'u na ke fakapaasi kātoa ā kapau 'oku tuku ki ai ho'o falala, nofo ai 'eku fakaongo atu ki ho'o me'a, fakamā'opo'opo.

**Mo'ale Finau:** Ko ia Sea te u ko e poini ko ē na'a ku 'ohake 'e au ia aí, ko e poini ia 'o e patiseti 'o e vouti ko eni, na'e 'ohake 'e he Minisitā. Ko e vouti ko eni 'oku 'i ai 'a e silini ke vahe, 'oua mu'a na'a tau 'ai ha'atau 'asenita makehe, ka tau hanga 'o tufa 'a e silini ko eni ke a'u ki he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Mālō 'a e ma'u faingamālie.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō 'aupito Fakafofonga 'a e fakatokanga, ko e pou pou ki he Pule'anga.

[Fakahā Pule'anga 'i ai ngaahi pa'anga ke tokoni'i fakalukufua ngaahi potungāue ko e siofaki ki he kaha'u](#)

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō 'Eiki Sea 'oku ou tapu pea mo e Sea pea mo e Falé 'Eiki Sea. Kau ki'i tokoni atu pē pea 'oku ou fakamālō atu ki he pou pou ko eni 'oku fai mai ki he 'etau, 'oku ou fie fakahā pē heni...

<005>

**Taimi:** 1200-1205

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ...'Eiki Sea ko e Patiseti ko eni 'a e Potungāue Pa'anga hangē ko 'eku fakamatala ko ē kimu'a 'oku 'i ai 'a e ngaahi pa'anga ai ke tokoni'i fakalukufua ngaahi potungāue mo ha ngaahi me'a mavahe 'e hoko 'i he hala fononga pea ko e līpooti mo e me'a ko ia 'Eiki Sea founa ngāue anga maheni pē ia līpooti mai he Potungāue Pa'anga pea 'oku 'atita'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e faka'uli'ulilātai ai 'Eiki Sea 'i he tauhi e pa'anga 'o e fonua mole ha sēniti 'e taha mei ai.

[Fakahā Pule'anga polokalama tokoni \\$4 kilu 'a Kolea ma'a e ngaahi kolo](#)

Ko e fehu'i ko ē na'e fai mai ki he pa'anga ko ē ki he *community* Sea 'oku 'i ai e pa'anga e 4 kilu ai ko e tokoni eni ia mei Kolea pea 'oku 'atā ia ki he fanga ki'i *project* ko ē 'a e *community* pea tānaki atu pē ia ki he ...pea 'oku tuki *apply* mai pē ki ai 'a e *community* ia pea 'oku mea'i pē ia 'e he Hou'eiki.

## Tali ki hono fehu'ia silini he patiseti ki he langa fale

Ko e kongā ko eni ki he langa ko eni ki he 'eke silini ki he langa Fale 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi *project* pē ia 'oku 'osi fokotu'utu'u 'e he Pule'anga ke fakahoko na'a ku lave ki ai 'oku kau ai, 'oku 'i ai pea mo e 1 miliona ai ko e tu'u talifaki ki hano hiki 'o e ngaahi 'ofisi ko eni 'oku tu'u 'i Nuku'alofa kapau 'e tu'ulāhoko atu ai pē 'a e ngāue ko eni ki he langa 'o e Fale Alea, kuo pau leva ke kumi ha 'ofisi ki he Savea pea mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula pehē ki he Potungāue Ako pea mo e ngaahi 'ofisi ko ē 'oku tu'u ai. 'Oku 'i ai pea mo e fokotu'utu'u 'Eiki Sea kau ai pea mo hono fakalelei'i e Fale Pa'anga motu'a ko e 'uhinga ke lava 'o ngāue'aki ia he kongā 'a e Fale Pa'anga mou mea'i pē he taimi ni ko e *Saint George* 'oku 'i ai 'a e Fale Pa'anga, *Foreign Affairs*, 'Ofisi 'o e tangata'eiki Palēmia pea 'oku mahino ia he taimi ni 'oku 'ikai ke fe'unga e *office space* 'a ia ko e fakataha mo e ngaahi fokotu'utu'u pē 'Eiki Sea ki he ngaahi 'ofisi ki tahi 'o e Pule'anga kau pē 'a Vava'u mo Ha'apai 'oku 'i ai e fakakaukau ki he kaha'u ke langa ha 'ofisi *complex* ki Vava'u ke ne lava 'o *host* kātoa 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga pea pehē foki Ha'apai 'a ia ko e 'ū palani ngāue ia 'Eiki Sea 'a e Pule'anga ki he ta'u hoko mai ko eni. Pea hangē pe ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō 'Eiki Minisitā tau toki hoko atu tau liliu 'o Fale Alea. ([Liliu 'o Fale Alea](#) – 4pm)

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Fokotu'u atu ai pē 'Eiki Sea kuo mei hoko e taimi ke tau tali ai pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tau liliu 'o Fale Alea

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Io mālō

*(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)*

**'Eiki Sea:** Tolo'i e Fale ki he 2:00

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<007>

**Taimi:** 1400-1405

**Sātini Le'o** : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá (*Lord Fakafanua*).

**'Eiki Sea** : Kole atu Hou'eiki ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

*(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato – Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'angá)*

**Sea Kōmiti Kakato** : Hou'eiki, mālō ho'omou laumālié, tau fakafeta'i ki he 'Otua, fakalaumālie lelei kimoutolu. Ko u lave'i ko e 'Aho 10 eni, kei toe lahi 'etau ngāue ke fai 'i he 'ū voutí. 'Oku mahu'inga kiate au ia ke u, he'eku tau'atāina ki he'eku fokotu'u atu 'a e 'asenita 'oku tuku 'e he Seá kiate aú 'i he tu'utu'uni 'a e Fale Aleá mo e lao kuo fakahū mai ko e 'uhingá ko e ta'u fakapa'angá. Ko u kole atu pē, mou me'a fakapotopoto. Mou leva'i lelei ai e taimí, faka'ofa'ofa e 'ū 'uhingá, ka ko e 'etau pōpō'uli hotau māmaní he fu'u mahaki faka'auha ko ení, tonu ke tau fononga mo e taimí,



mo e ngaahi tūkunga, 'oku 'i ai hotau māmaní. 'E 'ikai ke tau toho e taimí, ke tau toki ngāue atu hē, pea hoko mai ha me'a 'apongipongi. Ko ia 'oku ou tukuange atu, ke mou feme'a'aki pē pea mou fakafuofua lelei ai pē 'a 'etau ngāué he Falé ni. Mālō.

**Losaline Mā'asi** : Sea, ko e ki'i tokoni pē 'a'aku ia.

**Sea Kōmiti Kakato** : Me'a mai he ko ho'o toki fuofua me'á eni Tongatapu mālō.

[Tokanga ke faitokonia ngaahi potungāue ke a'u nau faifatongia fakakuata ki he kakai](#)

**Losaline Mā'asi** : Fakatapu atu ki he Feitu'ú na Sea, pea 'oku 'i ai e fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Ko e fai pē e ki'i tokoni ia Sea fekau'aki pē pea mo e *subsidies* pea 'oku ou kole pē au ia ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá koe'uhi ke ne toki fakama'ala'ala mai. Koe'uhí mahino ki he finemotu'á ni, ko e pa'anga ko ení ke tokoni ki he kakai 'o e ngaahi vahefonua ko ia ko ē 'i tahí, ke nau a'u ki he ngaahi feitu'u ko iá. Pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha lave'i ko e hā 'a e tu'unga 'o e pa'anga ko iá 'i he'ene a'u mai ki he māhina ko ení, 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga. Ko e me'a 'oku ou mahu'inga'ia aí Sea, koe'uhí, ko e fakahoko fatongia ko ia 'i he ngaahi vāhengá, tautefito ki he 'otu motú, tatau pē 'a Vava'u pea mo Ha'apai. 'Oku.. ko e sēvesi ko ia ko ē ki he 'otumotú mei he ngaahi Potungāué, 'oku tātaaitaha pē, 'a e a'u ko ia ko ē ki he 'otu motú, koe'uhi pē ko e tu'unga fakapa'anga pea mo e tu'u lavea ngofua ko ia ki he 'ātakai. Ka ko e vakai pē 'a e finemotu'á ni koe'uhi ko e meimei ko e sēvesi ia ko ē 'i he a'usia 'a e finemotu'á ni, ko e ō ko ia ko ē ki he 'otu motú mahalo 'oku tu'o 1 pē ia he ta'u, 'o tefito pē 'i he pa'anga ko ia ko ē 'oku tukuatu ki he ngaahi Potungāué ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi fatongiá. Ka ko e a'usia ko ia 'a e finemotu'á ni, mahalo 'oku tu'o 1 pē he ta'u 'a e a'u ko ia ko ē 'a e kau ngāué, ki he 'otu motú. Ka 'o kapau 'e 'alu hake, koe'uhí ko e tu'u lavea ngofua ko eni pea mo e teuteu ko eni ki he COVID- 19, 'oku mahu'inga..

<008>

**Taimi:** 1405-1410

**Losaline Mā'asi:** ... ia kapau 'e a'u hake 'o fakakuata tu'o taha he kuata e a'u ko ia ko ē ki he 'otu motu ka ko 'eku vakai' i pē 'e au ia pē 'e malava nai 'o tokoni 'a e pa'anga *subsidies* ko eni ki he ngaahi Potungāue ki he a'u ko ia ko ē ki he 'otu motu ke *provide e service* koe'uhī ko e kinautolu ko ia ko ē neongo pē 'oku lau telau pē 'i he motu ka 'oku mahu'inga 'a hono fakapapau' i 'oku a'u 'a e kau ngāue mo e sēvesi ki he ngaahi feitu'u ko ia ka koe'uhī 'e toki tukuange pē ia ki he 'Eiki Minisitā ke ne toki fakamahino mai pē 'e malava ke tokoni eni koe'uhī ki he kau ngāue he kuo mahino 'aupito e, 'a e si'isi' i 'o e patiseti ia ki he ngāue ko ē he 'otu motu koe'uhī ke a'u ko ia ko ē 'a e kau ngāue, me'a tatau ko e taimi tatau pē 'oku mahu'inga foki e *safety* 'a e kau ngāue ko e fanga ki'i sitima fakapipiki 'e a'u ko ē ki motu ia 'e 'i ai e taimi ia 'e 'alotāmaki ai ka 'oku mahu'inga pē 'a e lava ko ia ko ē 'a e kau ngāue 'o a'u ki he motu pea nau to e foki lelei pē 'oku hao 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ai.

[Tokanga ke tokangaekina fānau tu'u lavea ngofua ki he COVID & ngaahi ta'au palopalema fakasosiale](#)

Ko e poini pē hono ua ‘oku fai e tokanga ki ai ‘a e finemotu’a ni fekau’aki pē he peesi 148 fekau’aki ko ia pea mo e *grant vulnerabilities*. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi tokoni heni fekau’aki ko ia e polokalama tokoni ki he kau faingata’a’ia mo kinautolu ko ia ko ē ‘oku tu’u lavea ngofua. ‘Oku ‘i ai ‘a e 2 miliona pea hangē ko e polokalama tokoni ki he kau toulekeleka ‘oku 4.8 miliona ka ko e me’a ko ē ‘oku ou fakakaukau ki ai Sea ‘oku tu’u lavea ngofua foki ‘a e fānau to’utupu ki he ngaahi faingata’a kehekehe fakatekinolosia, faingata’a fekau’aki pea mo e *drugs* mo faingata’a ko eni mo e mateuteu telia na’a hoko mai ‘a e COVID-19. ‘Oku ‘i ai foki ... ko e ngaahi fakamatala ko ē ‘oku ‘omi ko ia ko ē mei he Potungāue Mo’ui ko e fānau to’utupu ‘oku nau tu’u lavea ngofua he koe’uhī ko nautolu ‘oku malava pē ke nau *health carriers* ‘o kapau ‘e hoko mai e vailasi ko eni ka he ‘ikai ke nau puke nautolu ia ai koe’uhī ko ‘enau tu’unga fakamo’ui lelei. Ka ‘o kapau ‘e hoko mai ‘a e palopalema ‘a e faingata’a ko eni ‘e malava ‘e he fānau ia ‘o fetuku holo ‘a e vailasi neongo ‘oku ‘ikai ke nau puke ai ka ‘e lava ai kinautolu ko ia ko ē ‘oku tu’u lavea ngofua, nautolu ko ia ko ē ‘oku mo’ua he *NCD* kae 'uma'ā ‘a e ngaahi faingata’a’ia fakasino pehē ka ‘oku fiema’u ia ke fakamatala mo fakamahino ki he to’utupu ‘a e ngaahi palopalema ko eni ‘oku hoko ‘e malava ko ē ki ai.

‘A ia ko u fakakaukau ko ē ki ai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia heni pē ko ha fa’ahinga patiseti ke tokoni ki he to’utupu ki he fānau to’utupu, nautolu ko ē ko ē ‘e tu’u lavea ngofua ki he hoko mai ‘a e ngaahi faingata’a ko eni pea ‘ikai ke ngata ai ‘oku ko e taimi ko eni ko ē ‘oku tau *lockdown* ai lahi e ngaahi palopalema ia ‘oku hoko ki he fānau to’utupu. Hangē ‘oku ‘i ai e ngaahi fāmili ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a e tama’i pē ko e fa’ē ‘oku ‘i ai ‘a e māvahevahe. Mahalo ‘oku mou ‘osi mea’i kotoa pē na’e hoko e palopalema ‘o fai e tāmāte. Ko e tāmāte ko ia ‘oku ‘osi mole fa’ē to e mole atu eni e tama’i. ‘Oku ‘i ai e fānau ia ‘oku nau ‘osi tu’u lavea ngofua nautolu ka ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia mo ‘eku faka’amu pē pē ‘oku, ke fai leva ha ngāue telia ‘a e fānau ko eni pea tokolahi pē mo e fānau ia mole tama’i, mole fa’ē pea ka ‘ikai ‘oku māvae ‘a e ongomātu’a pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ke tokanga’i ‘a e fānau ko eni. ‘Oku fu’u fiema’u ‘aupito.

**Lord Tu’iha’angana:** Sea ‘ai mu’a ke u ki’i fehu’i pē ki he Fakafofonga.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Io.

**Tokanga ki ha taha te ne ma’u e vailasi kae ‘ikai puke he kolonavailasi (*carrier*)**

**Lord Tu’iha’angana:** He poini mahu’inga ko eni ‘oku, ‘uhinga he ‘oku lahi pē ‘a e ta’emahino mo e, ‘i he, ko e ‘uhinga pē ‘a’aku ia he’ene me’a ko ē fekau’aki mo e to’utupu mo’oni ‘aupito ko e, pea ‘oku ai ‘a e fo’i me’a ‘oku ne ‘ohake ko e kau *carrier* he ‘oku tau angamaheni pē foki he ma’u ‘a e motu’a ni hangē ko e taifoti mo e me’a he mahino ‘oku ai e kakai pehē ia ka ko e me’a ‘oku ‘ikai ke me’a heni ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui he ‘oku lahi hono ‘ohake me’a ko eni tau pehē he ko e mahino foki ko e, malava pē ke ha’u ‘a e me’a ‘a e kolona-*virus* ‘i ha fakaava e *border*. Pea ka ...

<009>

**Taimi:** 1410-1415

**Lord Tu’iha’angana:** ... hanga ‘o ki’i, ‘a ia ‘oku ‘i ai ha me’a pehē ko e kau *carrier* ? Kapau ‘e

ha'u ha ki'i leka ia 'oku ne ma'u e vailasi 'e 'ikai ke ma'u. Ka 'i ai ha *carrier* ia 'oku 'ikai ke ma'u ia he me'asivi? Ko 'eku 'eké ia kapau 'oku pehē foki 'e sivi 'i Nu'usila pea ha'u 'o to e sivi 'i Tonga ni ko 'eku 'ai pē na'a tokoni mai 'a e Minisitā Mālōlō 'a e Toketā pē 'e taha 'i Fale ni ko eni mo e me'á 'uhingá 'oku 'ohake fo'i me'a mahu'inga ko iá. Ka ha'u ha *carrier* he 'oku 'ohake foki 'a e fo'i me'a ko iá. He 'ikai ke ma'u ia kapau 'e sivi 'i Nu'usila ha ki'i leka 'oku 'i ai ha me'a pehē pē ha'u ki Tonga ní he 'ikai ke, kauleká ia he 'ikai ke ma'u ia kapau 'oku nau lolotonga 'i ai ha kolona vailasi ia pea sivi nautolu he 'ikai ke ma'u ia? Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō 'Eiki Nōpele e fehu'í.

### Tali Pule'anga 'osi vahea pa'anga ki he to'utupu he patiseti Potungāue MOI

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea tapu pea mo e Seá pea mo e Hou'eiki Sea ka u ki'i tokoni atu pē ke vave hono fakafoki mai hotau vaká ka tau folau. Ko u tui 'e toki 'ohake 'e he Fakafofongá 'ene fehu'í ko eni ki he Potungāue MIA pea mo e Potungāue Mo'uí, ko e mo e Leipá. Ko e pa'anga ko ē ke tokoni'i e to'utupú mo e *youth* 'oku vahe ia ki he ngaahi potungāue ko eni pea ko e fatongia eni ia 'o e fonuá fakalukufuá 'Eiki Sea. 'Oku hangē 'a e to'utupú ia ko e fo'i lea tu'uaki 'oku fa'a ngaue'aki 'e he takimamatá. *Tourism is everybody's business is every Tongan business.* Ko e to'utupú ko e fatongia ia 'o e fonuá, fonua pea mo e siasí fakalukufua. Ko e Potungāue Pa'angá ko hono fatongia pē ke tufa atu e ngaahi ivi ngāué ki he ngaahi nima ngāue 'a e Pule'angá. Ko e 'uhinga e tokanga 'a e Potungāue Pa'angá ia ki he kulupu sekitoa lavea ngofua ko eni kau toulekeleká he 'oku 'i ai 'a e 'ū polokalama na'e kamata ko e fakalele ia pea fakapa'anga mei tu'apule'anga pea kuo 'osi pea 'oku hoko atu 'e he fonuá hono fua 'o e ngaahi polokalama ko eni. Pea 'oku, ka 'oku nau fengaue'aki pē pea mo e MOI 'Eiki Sea. 'A ia ko e tali ia ki he 'uluaki fehu'í ko ē 'a e Fakafofonga fekau'aki mo e to'utupú.

### Tali Pule'anga 'osi vahea he patiseti fakapotungāue pa'anga ke nau a'u ki he tukui motu

Ko e 'uluaki 'ene hoha'á ko e *subsidy*. Ko e 'uhingá ko e ki'i motú mo e ngaahi, ko e, 'Eiki Sea ko e, 'oku 'osi 'ave pa'anga folau ia ki he ngaahi potungāue kātoa ke nau lava atu ki motu 'o 'a'ahi fakakuata pē ko e, me'a ia 'a e 'Eiki Minisitā pea mo e CEO ki hono potungāué. 'I he taimi tatau pē 'Eiki Sea kātoa e ngaahi vahefonua ki motú 'oku 'osi 'i ai 'a e ngaahi potungāue tefito ko ē ki he fua fatongia ma'a e kakai. Hangē pē te u fakatātā, Potungāue Ngoué. Potungāue Ngoué, Vava'u, Ha'apai, 'Eua pea mo e ongo Niuá. Mahalo ko Vava'u mahalo na'a 'oku to e 'i ai ha va'a ia he fanga ki'i motu iiki. Ka ko e fatongia angamāheni pē ia 'e Sea pea 'oku 'ikai ke pule'i ia he'etau Patiseti 'a e palani ngāue ko ia 'a e potungāué ko e me'a pē 'oku nau fakahoko 'enautolu.

### Toe \$2.4 miliona pa'anga tānaki mei he levi fakakātoa 'e 16.2 miliona tānaki he sipoti

Ka u ki'i tokanga ai pē au 'Eiki Sea ki he fehu'í na'e fai mai pea mei he 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu. Na'e fehu'í 'anenai felāve'i pea mo e pa'anga ko eni 'i he *levi* pea na'a ku pehē pē te u 'oatu e fakaikiiki he ho'atá ni ko e fakamatala eni kuo a'u mai. 'Eiki Sea ko e Lao ko eni na'e kamata ia he 15/16 pea 'oku lolotonga fakahoko mai he taimi ni. Na'e kamata'aki e 15/16 na'e ma'u ai e 1 kilu. 16/17 na'e ma'u e 4 miliona. 17/18 ko e 3.9. 18/19 ko e 4.3. 19/20 'a ia 'oku kei lele mai ko eni 'e toki ngata ia ki Sune. 'Oku 'osi ma'u mei ai e 3.8. Fakakātoa e silini na'e

‘osi tĀnaki mai mei he *levi* ko eni ‘Eiki Sea fe’unga ia mo e 16.2 miliona. Sai ko e silini ko eni ‘oku fakakau mai ko ē he ‘Esitimeti ko ē ki he 20/21 ko e ngaahi polokalama kotoa pē ‘oku tali ‘e he Fale Aleá ko e tokoni’i e sipoti mo hono faka’ai’ai e sipoti ‘oku fakapa’anga ia mei he *levi* ko eni. Pea kapau ‘oku toe mei ai pea ‘oku tauhi pē he ‘akauni ko iá. Ko e palanisi ‘o e ‘akauni ko eni ‘i he momēniti ko eni mo e fakahoha’a atu ko eni ‘oku toe pa’anga ‘e 2.4 miliona ‘i he ‘akauni ko iá ‘Eiki Sea. Pea ko u tui ko e lava mahalo ia e ngaahi fehu’i ko ē na’e fai mai ai e hoha’a he houa pongipongi. Mālō ‘Eiki Sea.

**Losaline Ma’asi:** Mālō Sea ka u faka’osi atu pē au ia ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō Fakafofonga.

**Losaline Ma’asi:** Sea ‘a e ki’i, pea ko u fakamālō pē koe’uhí ...

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E ...

**Losaline Ma’asi:** He ‘Eiki Minisitā.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tongatapu Fika 5 ‘ai pē ke u ki’i tali ‘a e tali mai ‘a e me’a ‘uhingá na’e fai e kole ki hē ke nau ‘omai e fika ko eni. Ka u fakamālō atu ‘Eiki Minisitā ho’o tali lelei e fehu’i na’e fehu’i atu he Fakafofongá. Pea ko e pa’angá he taimi ni ‘oku toe pa’anga ‘e 2.4 ...

<002>

**Taimi:** 1415-1420

**Sea Kōmiti Kakato:** ... 2.4 miliona mei he 16.2 miliona kuo tĀnaki ‘i he *levy* ‘o e sipoti. Kuo u tui ko e ngaahi me’a faka-falepa’anga ia kae toki fai hano fakalelei’i ha taimi.

[Tokanga pe kuo ‘osi ‘atita’i 16.2 miliona tukuhau levi tĀnaki he sipoti pea fakahū mai ki Fale Alea](#)

**Lord Tu’ivakanō:** Sea, kĀtaki fakamolemole pē. Kuo fakamālō pē ki he ‘Eiki Minisitā, ka kuo u to e kole pē, pē kuo ‘osi fai ha ‘atita e me’a ko eni pea kapau kuo ‘osi ke ‘omai ki he Fale ni. He ko e nēongo ‘oku to e 2 ko ena, ka ko e hā fua e me’a na’e fai ‘aki ‘a e fu’u 16.2 miliona ko eni.

[Tali Pule’anga lolotonga ‘i he Kōmiti Pa’anga Fale Alea Fakamatala Pa’anga Pule’anga ngata ki Sune 2019](#)

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Mālō Sea. Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale Sea. Ko e silini ko ē ‘oku ‘omai ‘o fakapa’anga ‘aki ko ē ‘a e Patiseti Fakata’u, ‘oku ‘atita pē ia he ‘atita angamaheni ‘a e Pule’angá. Ko e tu’u ko ē he taimi ni, ko e Fakamatala ‘a e Pule’angá ki he *Public Account* pē ko e *Account* fakalukufua ‘a e fonua ki he 18/19, ‘a ia ‘oku ngata he ‘aho 30 ‘o Sune ta’u kuo ‘osi ‘Eiki Sea. Kuo ‘osi fakakakato ‘a e ngāue ‘a e ‘Atita ki ai pea kuo ‘osi fakahū mai ki he Fale ni, ‘oku lolotonga ‘i he *Public Account Committee* ‘oku mau ngāue ki ai pea ‘e fakahū mai ki he Fale ni ‘i he uike kaha’u.

### **Fakahā Pule'anga nau muimui'i Lipooti Kosilio Sipoti 'a Tonga ke toki fakahū mai ki Fale Alea**

Ko e ngaahi silini ko ē na'e 'ave pea mei he pa'anga ko eni 'o 'ave ki ha ngaahi sino 'i tu'a. Te u fakatātā pē, 'Ave ki he *Tonga Sport Council*. 'Oku 'i ai e aleapau ngāue mo e ngaahi sino pehe ni, ko e 'osi ko ē 'enau fakamoleki ko ē pa'anga ko ia. Ko e taliui ko ē 'oku fai ki ai, kuo pau ke nau lipooti mai 'enau Fakamatala Pa'anga mo hono fakamoleki e ngāue ko ia. Ko e *account* ko eni Sea, 'oku to e 'atita'i pē mo ia 'e he 'Atita 'a e Pule'angá, 'Atita Seniale. Pea ko e ngāue ko ia ki he *Tonga Sport Council*, kuo 'osi lava e ngāue 'a e 'Atita ki ai. 'Osi fakahū mai ki he Fale Pa'anga. Lolotonga hoko atu 'a e Pule'angá ki he ngāue ke muimui'i 'a e Lipooti ko ia. Ko e *Sport Council* ko ia 'Eiki Sea, 'e fakahū mai mo e Fakamatala ko ia ki he Fale Alea he taimi 'e mau ai. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. Me'a mai Fakafofonga.

Fokotu'u na'a lava to'o ha silini mei he 4 kilu tokoni ki he ngaahi kolo ki he to'utupu tu'u lavea ngofua

**Losaline Ma'asi:** Mālō Sea pea kuo u fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā 'i hono fakama'ala'ala mai. 'Oku mahino pē ki he finemotu'a ni, koe'uhi ko e Patiseti 'a e *MIA*, ka 'oku mahino ia 'oku holo 'a e Patiseti ia ko ia. Pea kuo u tui au ko e sitepu faka'osi ia 'i he Patiseti ko eni ke 'uhi ko e teuteu ha fanga ki'i *income generating activities* ke tokoni ki he to'utupu. Ka ko e me'a ko ē 'oku ou mahu'inga'ia ai ke fai ha talatalanoa pea mo e To'utupu 'i he fanga ki'i ngāue ko ē ki he *community*. Koe'uhi kuo u vakai hifo ki he pa'anga ko eni ko ē ki he *grant to communities* 'a e 4 kilu ko ia, na'a lava pē 'o tokoni atu ki hano teuteu'i 'o e to'utupu mei he ngaahi vāhenga fili pē ko e ngāue ko ē he *community* ki he ngaahi ngāue ke mateuteu pē to'utupu koe'uhi telia e hoko 'a e ngaahi palopalema ko eni he 'oku nau tu'u lavea ngofua he ngaahi faingata'a kehekehe. Mahalo ko ia pē Sea, mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**'Eiki Minisitā Pa'anga.** Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Mālō ki he Fakafofonga ko eni hono 'omai e fehu'i ko eni pea kuo u tui ko e ki'i fakamaama ko ē na'u fai 'anenai, tonu ke mahino ngōfua pē ia. Pea 'oku fiema'u pē ia 'Eiki Sea ke mahino ki he to'utupu, hangē pē ia ko e kaveinga fakamāmani lahi mo e kaveinga 'a e palani fakalakalaka 'a e fonua, 'oku 'ikai ke i ai ha taha 'e li'ekina. 'Oku tokangaekina 'a e tokotaha kotoa pē kau ai mo e to'utupu 'Eiki Sea.

Ko e pa'anga ko eni 'e 4 kilu ko eni 'oku 'atā ia ko e *grant* ki ha kulupu ke nau tohi kole mai ki ai 'Eiki Sea 'o tānaki pē ki he ngaahi pa'anga ko eni 'oku 'ave ki he *MIA* ke nau fakalele 'Eiki Sea. Na'e 'i ai e fakataha mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'Eiki Sea 'i he teuteu 'o e Patiseti ko eni ka na'e 'i ai 'a e kole mo e fiema'u pea mei he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ko e 'uhinga ko e to'utupu, ki hono fakapa'anga 'a e polokalama ko ia ki hono fakalele e Fale Alea 'a e To'utupu he ta'u kotoa pē. Pea mo ha pa'anga 'Eiki Sea, ko e taimi pē ko ē 'oku foki atu ai e to'utupu ki honau ngaahi vāhenga Fili ke fakaivia 'a e To'utupu ke nau lava 'o ngāue fakataha pea mo e 'Ofisi 'o e ngaahi Vāhenga Fili. 'Oku 'oange ha pa'anga ki ai ke nau lava 'o fai ha'anau fanga ki'i *project* 'i honau ngaahi vāhenga pea ko e fakakaukau mā'olunga eni 'Eiki Sea.

Pea ko u tui, ko e teuteu ko ē ‘etau Patiseti ‘osi e matafi atu e COVID-19 ki he 21/22 ‘Eiki Sea, kuo pau ke fakahū mai ha pa’anga fo’ou ke fakaivia e To’utupu, kae fakapa’anga ia ‘i he Fale Alea ‘i he ngāue fakataha pea mo e ‘Ofisi ‘o e ngaahi Vāhenga Fili ...

<003>

**Taimi** 1420-1425

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ... ‘i he ngaahi vāhenga ‘e 17, mālō ‘Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō. ‘Ikai ke u lave’i pē ko fē maama ke ...kamata pē mei Tongatapu 8.

[Kole fakama’ala’ala fakamatala fakalahi ki he totongi memipa he ngaahi kautaha fakafeitu’u](#)

**Sēmisi Fakahau:** ‘Io, fakatapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, pehē foki ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato, kae ‘oatu pē ‘a e ki’i ko e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a mahu’inga heni ‘oku ‘asi ‘i he peesi 149, taupotu ki lalo, fika 14 mo e 15 ‘a ia ko e totongi mēmipa, *subscription*, pea mo e totongi ‘inasi ki he ngaahi kautaha. Mahino ki he motu’a ni mahalo ko e totongi eni ko ē ‘etau *membership fee* ki he ngaahi kautaha ko eni *regional* mo e *international organizations* ko ē ‘oku tau mēmipa ai, kā ko e ki’i kole atu pē pē ‘oku ‘i ai nai ha to e pepa kehe ‘oku ‘asi ai ‘a e lisi ko eni mo e ngaahi lahi ko eni ‘o e fakaikiiki. Mālō.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni, fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ma’u pē ki’i lisi ia kā ko e fakaikiiki pē ia ko e me’a ngāue ‘a e Pule’angá ‘i he taimi ko ē ‘oku totongi ai. Ko e Hou’eiki ko eni ko e Hou’eiki na’a nau Minisitā ‘Eiki Sea, nau mea’i lelei pē, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *regional* Sea ‘a e *subscription*, kau ai ki he UN, ngaahi sino fakavaha’a Pule’anga ‘oku mēmipa ai ‘a e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga, pea ko e ‘uhinga ko ē hono ‘omai ko ē ‘o fakatahataha’i ki Fale Pa’anga ‘Eiki Sea, na’e kamata mai na’e tuku pē ia ki he ngaahi Potungāue ke nau totongi hangatonu.

Ko e me’a eni ia ‘oku hokó ia hanga ‘e he ngaahi Potungāue ia ‘o to’o ‘a e silini ko eni ‘o nau ngāue’aki ia ‘e nautolu, pea ko e taimi ko ē ‘oku ‘ai ai ke totongi kuo ‘osi ‘a e pa’angá ia. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ‘omai ai ‘o fakatahataha’i ‘i Fale Pa’angá ke fakapapau’i ‘oku fai ‘e fale pa’anga ‘a e fatongia ko eni totongi kātoa ai mo e ngaahi *subscription* ki he ngaahi kautaha mo e ngaahi sino fakavaha’apule’anga, ‘oku mēmipa ai ‘a e fonua, pea mo e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga. Pea ‘oku ou tui Sea ko hono fakaikiiki ‘oku ‘ikai ko ha fu’u me’a ia ‘oku mahu’inga, ‘osi maau pē ‘ū me’a ko ia. Tukukehe kapau ‘oku fiema’u ‘e he Fakafofonga ia ke ‘omai ‘o ui atu ngaahi *organization* ko eni ‘oku mēmipa ai ‘a Tonga ni, kā ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku fu’u mahu’inga ia ki he taumu’a ‘etau patiseti. Mālō ‘Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō ‘Eiki Minisitā.

[Kole ke fakakau uafu Niuafo’ou langa ‘e Siapani fakatatau ki he ‘ataakai faka’oseni tu’u ai](#)

**Sēmisi Fakahau:** Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā. Ka u ki’i hoko atu pē Sea, ‘oku vave pē, ko e me’a pē ‘e taha ki he peesi 142 fekau’aki pea mo e fefolau’aki fakalotofonua na na’e ‘ohake pē ‘anenai, kā ‘oku fekau’aki eni pea mo e fiema’u ko ia mahalo ko e taimi lahi ‘aupito ‘aupito, ke ‘i ai ha uafu

ki Niuafo'ou. Pea ko e me'a pē ia 'oku fie 'oku kole 'e he motu'a ni ke tokoni atu pē ki ai, ko e mahino ki he motu'a ni 'oku taha pē 'a e fonua te ne lava 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni, ko hono langa ha uafu 'o Niuafo'ou, 'o fakatatau ki he fiema'u makehe ko ia koe'uhí ko e 'ātakai faka'oseni 'a ia 'oku 'i ai 'a Niuafo'ou, 'a ia ko e Pule'anga Siapani pē 'i he anga ko ē 'a e sio, kā 'oku mahino ko e motu'a ni ko e tu'u ko ē 'a Siapani 'oku 'i ai 'a e *pipeline*, 'oku 'i ai pē 'a e lisi fakahokohoko ia mahalo 'a e Pule'angá ki he ngaahi tokoni ko ē ke fakahoko ko ē 'e Siapani. Kā ko e kolé pē 'i ai ha faingamālie pea fakahū atu mu'a 'a e uafu 'o Niuafo'ou ke fakakau ai.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō 'Eiki Sea. Kuo 'osi ho'o fehu'i Fakafofonga?

**Sēmisi Fakahau:** 'Ikai, 'oku toe 'a e ki'i me'a 'e taha.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Kātaki 'o ki'i lakulaku mai pē ke vave kau tali faka'angataha pē kā tau ngāue.

**Sēmisi Fakahau:** Ko ia 'e vave pē.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Io 'e vave pē?

**Fokotu'u na'a 'oku taau ke fokotu'u ha Potungāue Sipoti makehe ma'a e Sipoti**

**Sēmisi Fakahau:** 'Io, ko e ki'i me'a faka'osí pē 'oku ou tui pē 'e ko e fakaikiiki 'e fai 'a e feme'a'aki ia ki ai 'i he taimi ko ia patiseti ko ia 'a e *MIA*, kā 'oku fekau'aki eni pea mo e sipoti he 'oku fu'u mahui'inga 'aupito 'uhi ko e ma'u'anga mo'ui eni 'a e tokolahi 'aupito 'a hotau kakai, kae tautautefito ki he to'utupu, pea 'ikai ke ngata pē ai kā 'oku sipoti 'oku ne hanga 'o pukepuke fakataha 'a e fonua kātoa, 'a kitautolu kāinga Tonga 'i Tonga ni, pea mo muli foki. Pea 'i he'ene pehē ko e ki'i fokotu'u atu pē ke fai pē ha fakakaukau ki ai 'a e Fale, na'a 'oku fiema'u ke fokotu'u ha Potungāue makehe pē 'a e Pule'angá ki he sipoti. Ko e ta'u 2020 eni 'oku tau a'u ki ai, 'oku tau kei feohi pē mo e palopalema ko ē na'a tau feohi mai mo ia mei fuoloa, kā 'oku ou tui ko e ...

<005>

**Taimi:** 1425-1430

**Sēmisi Fakahau:** ... Ko e me'a pē eni te ne lava 'o solova ke a'u e potungāue ki ai mālō.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni'Eiki Sea ka u tokoni atu ki he ngaahi fifili 'oku 'omai mei he Hou'eiki Fakafofonga Fika 6 'o Tongatapu te u 'uluaki lave ki he sipoti 'Eiki Sea pea mo e ngaahi potungāue mavahe hangē ko 'eku lave kimu'a ko e *youth* ko e potungāue ia 'a māmāni kātoa 'a e *youth* pea 'oku lolotonga fai e fehu'i ko u ki'i vakai atu ki he 'Eiki Palēmia he ko e fokotu'utu'u ko ē ha potungāue ko e me'a ia 'a e Pule'anga ke nau talanoa mo palani mo toki fokotu'utu'u ki ai pea 'oku 'i ai mo hono pa'anga mo hono ngaahi me'a pehē ko e konga ko ia 'Eiki Sea ko u kole atu ke tuku pē ia ki he Pule'anga ke nau toki vakai ki ai he ko e pa'anga ko ē ke ngāue ki he *youth* 'oku 'i he Patiseti pē ia ko eni á eni ko eni 'oku teuteu ko eni mou me'a hifo ko ē ki ai.

‘Osi maau aleapau ngāue ke fakalelei’i Uafu ongo Niua mo ‘Eua fakapa’anga ‘e he Pangike Māmāni

Pea ko hono faka’osi ‘Eiki Sea ko e uafu ko eni ‘o Niuafo’ou hili pē ko ē ‘a e afā ‘a e saikolone na’e lava ‘a e ‘Eiki Palēmia pea mo e ni’ihi ‘o e Hou’eiki Minisitā ‘o me’a atu ki he ongo Niua kau ai ‘a Niuafo’ou, taimi ia ko eni ‘Eiki Sea kuo ‘osi fakamo’oni ‘a e aleapau ngāue ia ‘a e Kautaha Puloka pea mo e Potungāue Ngāue (*MOI*) ki hono fakalelei’i ‘a e uafu ‘o Niuatopotapu pea mo Niuafo’ou, taimi tatau pē na’e ‘osi fakamo’oni ‘a e aleapau ngāue ki hono fakalelei’i ‘o e uafu Nāfanua. Ko e pa’anga ko eni Sea ‘oku lau miliona fakapa’anga ia he Pangikē ‘a Māmāni. Ko e tu’unga leva ko ē he taimi ni ko e uafu ko ē ‘o Niuafo’ou ‘oku lolotonga ngāue atu ki ai ‘a e kau ‘enisia ke to e tā hano palani fo’ou *redesign* he ko e palani mo e tala mahu’inga kuo veuveuki ia ‘e natula pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ko ‘ene maau pē ‘a e ngāue ko ia ‘e to e fai ‘a e sio ki ai ‘a e potungāue pē ‘oku to e *tender* fo’ou he ‘oku ‘osi mahino eni ia Sea ‘e ‘alu hake ia ki he lau miliona pē ko hono *vary* pē ‘a e aleapau ngāue ‘a e Puloka kae hoko atu ‘a e ngāue. ‘A ia ko e mahino pē ‘a e ngaahi fengāue’aki ia mo Siapani ko e Pule’anga Siapani ‘oku nau fiema’u ‘enautolu ha *project* ‘oku makamaka ‘Eiki Sea 30, 40 miliona ko e fanga ki’i *project* ko eni hangē ko e uafu lava pē ia he ngaahi fokotu’utu’u ngāue ko eni ‘a e Pule’anga pea mo e potungāue ke fakahoko pea ‘oku ‘i ai pē hono pa’anga ‘o’ona. Ko e tuai pē ‘a e maau mai ‘a e ‘ū ngāue faka’enisinia mo e me’a ko ia kae hoko atu e ngāue. Lolotonga ‘i Niuatopotapu e Taulanga Pasivūlangi ‘a e kautaha ke hoko atu e ngāue hono fakalelei’i e uafu ko ē ‘o Niuatopotapu ‘Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō ‘Eiki Minisitā kuo maama ‘a e fakamatala. Hou’eiki kuo u lave’i kuo ‘alu homou feme’a’aki ‘o ‘alu ki he fakaikiiki ‘aupito te mou kamata ke mou hū moutolu mei he *vote* ko eni ki he ngaahi vouti kehe ‘oku te’eki ke tau talanoa’i ko u kole atu pē ke mou to’o mai pē ‘a e kakano pē ko e uho ‘o e *vote* ko eni ‘oleva te mou hū ‘o fakafelave’i mo e ngaahi *vote* kehe kae ‘oua leva kuo toki fai ai ho’o mou me’a malanga. Ko e sio pē ki he’etau taimi me’a mai Tongatapu Fika 4.

**Māteni Tapueluelu:** Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato Sea kae fai atu pē ha ki’i fakalavelave nounou ko e konga lahi ‘a e fakamalanga ‘a e motu’a ni ‘e ‘oatu ‘i he peesi 147 neongo na’e ‘i ai ‘a e ngaahi lave ki he fanga ki’i peesi kehe ko u kole pē ‘Eiki Sea ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e konga lahi heni ko e kole fakama’ala’ala pē. Kuo ongona ‘Eiki Sea ‘a e ngaahi fakamalanga talu pē hono kamata mai ‘a e tukufolau hotau vaka ‘i he ngāue mamafa ko eni pea na’e fai ‘a e lave ki he me’a ko ia ko e fakapotopoto. Pea ‘oku to e ongona pē ‘a e feme’a’aki he ‘aho ni ‘a e ngaahi feinga ki he ngaahi tafa’aki kehekehe ke fakakakato pea ‘oku makatu’unga ai ‘a e fakakaukau mo e ‘uluaki fehu’i ‘a e motu’a ni Sea...

<007>

**Taimi:** 1430-1435

**Tokanga ki he 1 kilu 7mano he Patiseti ki he cater me’atokoni fakamokomoko**

**Māteni Tapueluelu** : ... ko hono 'uhingá, ko e kamata pē 'i he peesi 138, *sub programme 1 item*



14. Kamata mei he peesi ko iá a'u pē kimui Sea mo Hou'eiki, 'oku 'asi ai 'a e ki'i fakamole ko ení. *cater* me'atokoni fakamokomoko, 'a ia 'oku kamata veteki holo he ngaahi polokalamá, 'a ia 'oku mahino pē ko e ngaahi va'a kehekehe eni. *Cater* me'atokoni mo e fakamokomoko, pa'anga ia 'e 5,000. Ko hono tātānaki ko ia 'o a'u kimuí Sea, 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 1 kilu 7 mano, pea ko e ki'i fakamokomoko ko ení 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 3,269 'i he uike, pē 600 tupu 'i he 'aho. Pea ko e 'uhinga ia 'o e fehu'í Sea, 'oku lave'i pē 'e he motu'á ni ko e Potungāue faingata'a eni. Ko e konga lahi 'o e kau *consultant* ha'aki fu'u he Potungāue ko ení. Kau ai e *World Bank*, *IMF*, *ADB*, ka ko e tu'u ko ia he taimí ni Sea, makatu'unga e fehu'í he 'oku si'isi'i e folaú, pea na'e 'osi me'a mai pē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá, tu'usi e pa'anga folaú 'aki 'a e 3 miliona. Pea ko e 'uhinga ia 'o e fehu'í Sea, ka u kole pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke tānaki pē, he 'e nounou pē 'a e fanga ki'i fehu'í ia kae toki tali faka'angataha mai pē ke tokoni. Pē ko e totonú pē ē 'a e ngaahi *cater* ko ē mo e fakamokomokó, pē 'oku lava ke to e tu'usi hifo ia, ko hono 'uhingá ko e ngaahi fiema'u kehe 'a ē pē kuo 'osi 'ohake pē, kau ai 'a e me'a ko eni 'a Tongatapu 5, ke tokoni ko ē ki he ngaahi tukuimotú. 'A ia ko e anga ia e fakakaukau 'Eiki Sea, ko e 'uluakí ia.

Tokanga ki he lau kilu ki he faito'o fakafalemahaki mo e malu'i taautaha

Ko e uá, 'oku ou fie fakahoha'a atu ki he peesi 147, 4 *item* 14 - malu'i - *insurance* 4 kilu 1 mano, faito'o faka-falemahaki 'i muli (*overseas medical treatment*) - 9 kilu, malu'i taautaha (*insurance personal*) - 5 kilu 6 mano. Ko e kolé Sea ke fakama'ala'ala mai 'a e anga e tu'u 'a e fo'i fika ko ē, pea na'e fai pē 'a e lave ki ai 'a e motu'á ni 'Eiki Sea, 'i he taimi na'e fai ai e lave ki he pa'anga *constituency*. Ko u tui na'e me'a heni 'a e 'Eiki Seá ke liliu 'etau tu'utu'uni ke fai ha kole mai ki he 'Eiki Seá ha ngaahi me'a 'oku tau pehē 'oku fakavavevave, pea ke ne toki hanga 'o faka'atā fakatatau ki he taukei hono 'ofisí. Pea 'oku fa'a kau 'a e kole pehē mai ki he mātu'á ni, ko e kole tokoni ki he 'ave fakafaito'o ki muli. Pea 'oku 'ikai foki ke kau ia he'etau tu'utu'uni, pea 'oku mau feinga ke talangofua kakato ki he tu'utu'uni, ko hono 'uhingá 'oku 'atita'i 'a e pa'angá, pea 'oku ou kole pē na'a pehē 'e he kakaí 'oku mau si'i angakovi. 'Ikai, ko e tohi tu'utu'uni ia ko ē 'oku 'oange mei heni, fakamo'oni, sitapa, pea mau feinga ke muimui ki ai. Ka ko e natula ena ia 'a e ngaahi pa'anga malu'i mo e 'ave faka-falemahaki 'oku tohi 'i he Potungāue Pa'angá, pea 'oku ou kole ke fakama'ala'ala mai. Ko hai fua 'oku *qualify* ki aí, mo hono tūkunga ke ngāue'aki 'i he kaha'ú. 'A ia koe fika uá ia Sea.

### Kole fakamaama ki he founga lava ke 'inasi ngaahi kolo he ngaahi kole maama 'uhila

Ko e fika tolú, 'i he peesi tatau pē 'i lalo hifo pē ai taupotu taha ki laló, 'oku 'asi ai ngaahi maama hala (*street lighting*) 1 miliona 4 kilu. Ko e tokanga ki heni 'Eiki Sea, ko e mahalo 'e mea'i pē ia 'e he Hou'eikí, ko 'ene 'osi pē tokanga 'a e Hou'eikí mo e kakaí ki he hala pule'angá kuo hoko mai 'a e maama halá. Ko ia na'e fa'a fai 'a e fakatangi heni Sea, 'oku lave'i pē 'e he motu'á ni, ko 'ene a'u ia ko ē 'a e Potungāue Pa'angá ki he fo'i ko ē he kole maama mo e mahino pea hanga leva 'e he 'Eiki Palēmia 'o e 'ahó ni, 'i he taimi na'e 'Eiki Minisitā Pa'anga aí, 'o savea'i kakato 'a e tūkunga 'oku 'i ai e maama ko ē e fonuá ni ke fakamahino ko e fē 'a e maama 'oku ulo, mo e maama 'oku mate, mo e maama 'oku *charge* mo totongi. 'Oku toki mahino ai kimui, ta ko 'ene tu'u pē ko ...

<008>

**Taimi:** 1435-1440

**Māteni Tapueluelu:** ha fo'i maama.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mei 'osi ho'o fehu'i ka u hoko atu ki he tali.

**Māteni Tapueluelu:** Te'eki ai. Te'eki ke 'osi 'e Sea. Mou kātaki Hou'eiki ko e kongā eni 'a e vouti lahi taha 166 miliona 'oku kole atu ai ha ki'i taimi, mahalo ko 'ene 'osi pē ē 'uhinga 'oku mou mea'i pē 'e moutolu kuo toe pē ha vouti lahi taha 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'a e mātu'a ni. 'A ia ko e kole ia Sea ke ki'i fakamaama mai 'a e ni'ihi 'oku *qualify* ki he founga hono ngāue'aki 'a e maama ko 'eni tautautefito ki he ngaahi kole mei he ngaahi koló he 'oku a'u mai e kole 'a e ngaahi koló ki he 'ofisi faka-Fofonga mo e Kosilió pea 'oku mau fai leva 'e mautolu 'a e kolé ki Fale Pa'anga. Pea ko e tālu ia 'emau tali 'oku mau talangofua pē foki Sea ko hono 'uhingá ko e founga pea ko e kole ia ke fakamaama mai 'a e sēniti ko ia mo e founga 'oku fai ki ai 'a e *qualify* 'e 'Eiki Sea.

Ko e fika fā hoko hifo pē ai ngaahi tokoni, *subsidies* he 4 miliona taha kilu hiva mano ke fakama'ala'ala mai angé 'a e *detail* 'o e tafa'aki ko ia. Sea 'oku ou fie taki pē ke faka'osi 'aki eni 'oku mahino, ko u tui pē na'e lave ki heni e Fakafofonga 'o Ha'apai 12 ko e peesi 144 'oku 'asi ai 'a e kolonavailasi pa'anga 'e 40 miliona. Pea 'oku mau fakamālō'ia Sea 'a e tokoni pea mo e tukutaha 'e he Pule'anga 'a e tokanga ki he tafa'aki mo'uilelei mo fai ha fakamālō ki ai. Ka ko u tui pē 'e Sea 'e mea'i pē he Hou'eiki Kōmiti 'oku malava 'a e Pule'anga ke ne vaea (*vire*) ha pa'anga mei ha feitu'u ki ha feitu'u. Ko e anga ia 'emau faka'amu 'Eiki Sea 'e tukutaha e pa'anga ko eni ki he *COVID-19* ke fakapapau'i 'oku tau mateuteu pēseti 'e 100 mei he pēseti 'e 85 'oku tau 'i ai pea toki nonga mo'oni hotau fonua ni. Pea 'oku tau 'amanaki Sea 'e kau 'a Tonga he 'osi ange e fo'i matangi ko eni pē 'e 'osi 'a fē 'i he 'otu mu'a 'o e ngaahi fonua na'e tonu taha 'enau faka'uto'uta pea tonu taha 'enau malu'i honau fonua pea ko u lave'i pē ko e kongā ia e taumu'a ngāue 'a e Pule'anga ko eni. Ko e fanga ki'i fehu'i ia 'oku 'oatu Sea mo 'eku 'amanaki 'e lava e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o tokoni mai ai. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō 'aupito Fakafofonga 'a e fai 'a e ngaahi fehu'i he ko u tui tau fakamo'oni kotoa 'oku kau e taki e Pule'anga ko eni he Pule'anga lelei 'i māmani te tau lava 'o lava'i mo mata'ofi e mahaki ko eni he tu'u ko ē he taimi ni fakamāmani lahi. 'Eiki Minisitā, ko e fehu'i eni 'e nima, fehu'i 'e fā mo e fakamaama ai 'e taha ki he kolonavailasi.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō 'Eiki Sea pea u fakatapu ki he Seá kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa 'Eiki Sea kae mai e ki'i faingamālie ko eni ke feinga pē ke to'o to'o kongā lalahi atu pē Sea. Hangē ko u ongo'i 'e au Sea ko e, tau to e fononga tautolu 'oku tau to e 'alu tautolu 'o vaka uku ko e taimi ko ē 'oku tau ō ai ko ē 'o taumāta'u lolotó 'Eiki Sea tau fusi pē ika moana. Ko e fakaikiiki pea mo e me'á tuku pē ia ki he kau uku ko ē tāputá hono uku'i e poné mo e ngaahi me'a pehē he ko e fika kotoa pē 'oku 'omai 'oku 'i ai hono, 'i ai hono makatu'unga pē 'oku 'i ai hono ngaahi 'uhinga 'oku 'ikai ke nofo pē ha taha pea tuputupulefanua ke 'i ai ha fika.

## Fakama'ala'ala Pule'anga ki he 49 miliona vahea he Patiseti ki he kolonavailasi

'Eiki Sea ko e *COVID-19* hangē pē ko e ne u lave ko ē ki ai 'oku 'i ai e 49 miliona ai. Pea 'oku 'osi fakaivia 'a e ngaahi *cluster* ia pea 'oku 'osi vahe e silini ko ia ke nau fakahoko e ngāue pea, ka ko e sēniti taimi ko ē 'oku fai ai ko ē totongi nau tali ko ē e ngaahi me'a ko ia kuo pau ke 'omai

pē ia ki Fale Pa'anga fakamaau mai ki ai pea toki hoko atu e totongi 'Eiki Sea. Ko e tu'u ia ko ē he 'aho ni he anga 'etau vakai ki natula pea mo e mafi 'o e COVID-19 neongo pē 'oku te'eki ai ke mahino 'e ma'u ha fo'i'akau pē ko hano faito'o ka 'oku kamata ke matafi e loa 'a e 'ātakai he kuo lava faito'o pē 'e Sihova 'a e mahaki ko eni, 'oku Nu'usila eni mo 'Aositelēlia kuo 'alu hifo 'a Nu'usila ia 'o level 1. 'Oku 'ikai ke to e 'i ai ha fokoutua ia. Pea 'oku 'i ai e tu'amelie pē ia 'Eiki Sea ka 'o kapau 'e hoko atu 'o 'ikai ke hangē ko e *worst scenario*. Ko e fu'u 49 miliona ko eni 'Eiki Sea 'e ...

<009>

**Taimi:** 1440-1445

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ... tokoni ai pē ia ki he langa fakalakalaka 'o e fonuá. Pea 'e lava ko e kongalaahi 'o e pa'anga ko eni 'e tokoni lahi taha ia ki he Potungāue Mo'uí ki hono langa e tu'unga 'o e 'ū *health services* 'oku lava 'o tufaki atu ki he fonuá pea mo ha ngaahi ngāue kehe. Ko e falemahaki ko ē 'o Vava'u 'Eiki Sea 'oku, ko e ngaahi savea mo e lipooti fakamuimui mai ki aí 'oku, ko e *foundation* 'oku ki'i ngāue. 'A ia 'oku fiema'u ia ke fakafo'ou kakato pea kapau 'e 'ikai ke langimālie ai pē 'e lava 'o fakafo'ou e falemahaki 'i Falemahaki Ngū 'i Vava'u ko e lau miliona ia. Pea ko e tu'u leva e fonuá hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Mālōlō ko 'ene kakato ia e ngaahi vahefonuá mo e 'otu motú hono fakafo'ou honau ngaahi falemahakí. Pea ko e me'a lelei ia he ko e kaha'u ko ē 'oku mo'ui lelei ko e *invest* mahu'inga taha ia. 'Ikai ke ngata pē he mo'ui lelei kae to e tokoni foki pea mo e pa'anga lahi ki he Minisitā Akó ki hono tokanga'i e ako'i e kakai 'o e fonuá ke nau mo'ui lelei fakasino pea nau mo'ui lele honau 'atamaí ke nau ngaue'i mo langa e fonuá he ta'u 'e 15 pē 20 ko eni ka hoko maí 'Eiki Sea.

### Lahi ngaahi polokalama tokoni kehekehe 'a e Pule'anga

Ko e *subsidy* 'Eiki Sea 'oku lahi e ngaahi *subsidy* 'oku fai he Pule'angá totongi he Pule'angá hangē ko ia na'e lave ko ē kimu'á he ngaahi he *services* kehekehe. Kau ai 'Eiki Sea pea mo hono totongi e *subsidy* ki he 'uhilá. Kapau te mou hanga 'o mea'i pē ko e totongi ko eni e 'uhilá 'oku 'i ai e 'ū polokalama ko e *life line*. 'Oku, ko e 'uhingá ko e hikihiki ko eni 'a e 'uhilá he ngaahi māhina kuo tau situ'a mei aí na'e hū atu leva e Pule'angá 'o feinga ke pukepuke pē 'i he laine ha totongi fe'unga pē. 'A ia 'oku kau e *subsidy* e 'uhilá ko e kongalaahi ia he 'ū *subsidy* ngāue ko eni 'Eiki Sea.

### Founga ke makatu'unga hono tali he Pule'anga ngaahi kole maama hala

Ko e maama halá ko e 1.4 hangē ko e fika na'e 'omaí 'Eiki Sea. Ko e maama halá ko u tui ko e makatu'unga ko ē 'oku 'i ai e fonuá he 'aho ní pea ko u talanoa ko ē he fonuá 'oku 'ikai ko Tonga 'eiki pē. 'Oku a'u pē ki motu pea mo e ngaahi motu he ngaahi fonua kehé Sea na'e lava 'oatu e ngaahi sola ki ai he ngaahi ta'u kuohilí. Pea ko e me'a fakamamahi ia 'Eiki Sea 'a e ulo ko ē 'a e solá 'o 'osi ha ngaahi taimi pea to e ki'i mālōlō. Ko e ngāue 'oku fai he Pule'angá fengaue'aki pea mo e Potungāue MEIDECC ke lava 'o to e 'omaí 'a e ngaahi *spare* ko ē ki he solá ke lava 'o fakalelei'i e ngaahi 'uhila ko ē he ngaahi vahefonua ki motú. Pea mo hoko atu pē foki hono fetongi ko ē ngaahi maamá 'Eiki Sea. Mahalo 'oku mou mea'i pē ngāue ko eni 'oku fai he polokalama tokoni ko eni 'a Nu'usila ki he 'uhilá fakafo'ou e *main line* pea mo e pou ke hao mo si'i ange e

mole ko ē ‘a e ivi faka’uhilá he, ko ‘ene ‘osi pē ngaahi ngāue ko iá ‘Eiki Sea, ‘oku mei ‘osi ‘a Tongatapu ni. Ko ‘ene lava pē ngāue ko ē ‘a e Potungāue ‘Uhilá he kuo pau foki ke to’o mo e ngaahi maamá. Pea ‘oku hoko atu leva hono fetongi e ngaahi maama mo fakalelei’i. Ko e ki’i sēniti ko ení ko e ‘uhinga ia e ngāue ko iá ‘Eiki Sea. Na’e ‘i ai e fehu’i ia he founga ngāue ‘Eiki Sea pea te u fakamatala pē ka ko u, ‘oku ‘osi lave’i pē he motu’a ni ‘oku mea’i pē he Fakafofongá ‘ikai ko ha to e founga ngāue fo’ou pē eni.

Ko e ngaahi tokanga’i ko ē ‘o e maama halá ‘oku tokanga’i ia ‘e he Potungāue Pa’angá pea ko e fu’u pou kotoa pē ‘i Tonga ni ‘osi ‘i ai hono fu’u fika hono fo’i fika pē ko e fo’i *ID number*. ‘A ia ‘oku ‘ilo ko e fo’i pou ko iá ‘oku tu’u he kolo ‘i fē mo e vahefonua fē. Pea ko e taimi ko ē ‘oku fai ai e ngaahi ngāue ko eni mo e ngaahi kole ‘uhila ko ē me’a e taha kotoa pē ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai e timi mei Fale Pa’anga ‘oku nau lele atu he houa po’ulí ‘o fai e savea fakapapau’i ko e fu’u pou ia. ‘Oku fiema’u pē ‘ikai? Na ko ha fo’i ‘uhila ia ‘e tolu ‘oku hokohoko. Ko e ngaahi taimi ko eni e tāpuni mai ko eni e KOVITI-19 ‘Eiki Sea na’e lahi e fanga ki’i kole mei he ngaahi polisi fakakoló ko e ‘uhingá ko e fanga ki’i *station* ko iá pea na’e fakapapau’i pē ia ‘oku mahu’inga ke fokotu’u e ngaahi fo’i, pea ‘oku ‘osi fakakakato ia ‘Eiki Sea.

### Tali Pule’anga ki he hiki e pa’anga ki he folau fakafalemahaki ki muli

Ko e ngaahi malu’i *overseas medical treatment* ko e pa’anga ‘e fiha ‘oku ‘i ai ‘Eiki Sea. Ko e sēniti ko ení ‘Eiki Sea, sēniti ia ‘oku vahe’i mavahe ia ...

<002>

**Taimi:** 1445-1450

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ... pea ma’a e Hou’eiki Minisitā. Ko e pa’anga ko eni ki he ‘ave fakafalemahaki ko eni ‘o e kau ngāue fakapule’anga pea mo e toenga ‘a e kakai, ‘oku ‘i he malumalu ia ‘i he ‘esitimeti ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui. Pea ‘oku ‘i ai pē hono founga ngāue ‘ona, pea ‘oku ‘ikai ko ha polokalama fo’ou eni ia. Ko e sēniti ko ē ke ‘ave fakafalemahaki ‘aki ko eni ‘a e Hou’eiki Minisitā. ‘Oku ‘i ai pē hono pa’anga mavahe ‘ona pea ‘oku tauhi ia ‘i he Fale Pa’anga, ko e sēniti ia ko ‘eni. Ko e sēniti ko eni ki hono ‘ave fakafalemahaki ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, ‘oku ‘i he Fale ‘Eiki ia ‘Eiki Sea.

Ko e ‘uhinga ko ē ‘oku hiki lahi ai e sēniti ko eni ‘Eiki Sea, ko e vakai ko ē ‘a e Fale Pa’anga ki he Vouti ko eni, ko e fo’i ta’u ko eni na’e toki ‘osi, na’e ‘osi ‘ova he 1 miliona tupu lahi ‘a e fakamole ‘i he Vouti ko eni ‘i hono ‘ave Hou’eiki Minisitā pea ‘oku ‘ikai to e ‘omai ia ki he Fale ko eni ‘oku fai ‘aki pē ‘a e tu’utu’uni ‘a e Hou’eiki Kapineti, ka ‘oku ‘i ai ha ‘Eiki Minisitā ‘oku tengetange pea tali ke fakapa’anga mei he Vouti ko eni.

### Fakama’ala’ala he polokalama malu’i mo’ui kau ngāue fakapule’anga

Ko e *insurance* ‘Eiki Sea, ‘oku malu’i pē ia kau ngāue fakapule’anga ‘Eiki Sea ‘i he *Retirement*

*Fund* ka ko e pa’anga ko eni ‘oku ‘i ai e fakakaukau ‘a e Pule’angá ‘Eiki Sea ke fa’u ha polokalama malu’i fakalukufua pea ma’a e Pule’angá. Pea kuo ‘osi fai e kamata ‘a e talatalanoa mo e ngaahi *schemes* ‘Eiki Sea ki *Singapore*. Ko e taha eni ‘a e ngaahi me’a na’e ‘osi tō mai ki ai ‘a e koloa

felāve'i mo e malu'i ko eni. Mea'i lelei pē eni ia 'e he Minisitā Mo'ui mālōlō. 'Oku 'i ai e founa 'oku ngāue'aki 'i *Singapore* 'Eiki Sea. 'A ia ko e founa ko eni, ko e founa malu'i mo'ui ko eni pea 'e kau leva 'a e tokotaha ngāue ia. Pau ke 'i ai 'ene *contribute* 'a'ana ia ki he fo'i polokalama ko eni. Pea kapau leva 'e 'osi ange ho'o fua fatongia e tokotaha ngāue ia na'e 'ikai ke 'ave fakafalemahaki ia pea 'e lau leva ia ko 'ene *saving* pē ia 'a'ana pē ko 'ene *invest* 'i he *fund* ko eni pea te ne toho 'e ia 'a e fakakatoa 'i he taimi ko ē 'e penisoni ai.

Pea ko hono faka'ofu'ofa 'o e *scheme* ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ne faka'ai'ai e kau ngāue ke nau mo'ui lelei pea 'oku tokoni ki hono tuku hifo 'a e pa'anga fakamole ko ē ki he 'ave ko ē fakafalemahaki 'a ē ko ē 'oku vahe'i ki he Potungāue Mo'ui, kae tukuange e ki'i sēniti ko ia ke ngāue'aki ia 'e he kakai fakalukufua 'a ē 'oku 'ikai ke nau ngāue. Manatu'i ko e ki'i sēniti ko eni 'oku 'i he Potungāue Mo'ui, 'oku ne *cover* 'e ia 'a e kau ngāue fakapule'anga kātoa pea mo e toenga e fonua. Ka lava 'o fakahoko e fakakaukau ko eni, 'e lahi leva e sēniti ko ē 'oku 'i he Potungāue Mo'ui, ke 'inasi ai e kakai toenga e fonua.

Faka'osi 'Eiki Sea, ko e *hospitality*. Pea kuo u fakamālō ki he Fakafofonga ki he'ene hanga 'o tānaki kātoa e 'ū fika ko eni 'Eiki Sea. Ka ko e fatongia anga maheni pē eni ia pea 'oku 'ikai ko e Potungāue pē ia 'Eiki Sea. Kātoa 'a e ngaahi Vouti ngāue 'a e Hou'eiki Minisitā, Vouti 'uluaki, 'oku 'i ai pē pea mo e sēniti 'oku vahe'i ke fai 'aki e ngaahi fatongia 'o e 'Eiki Minisitā, taki 'o e Potungāue pea mo e Potungāue. Ko e fatongia ke talitali ha kau folau mei tu'apule'anga, pea fatongia ke fai 'aki ha ngaahi fakataha, ngaahi pisinisi anga maheni pē ia 'Eiki Sea, pea 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou ia. Kuo u tui ko e sēniti ko eni 'oku vahe'i mai ko eni 'oku kau ia hono tu'usi hifo 'a e 'esitimeti 'Eiki Sea. Sea kuo u tui kuo ngali melie 'a e Vouti ko eni, ka tau hiki ā, he teu to e malanga pē he Vouti hoko. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia, 'osi māama lelei ia. 'Eiki Minisitā, mālō e ngāue lelei. Mālō 'aupito e tali ki he fehu'i. Kuo u lave'i hifo ku lahi ange e fakamole 'i he 'ave fakafalemahaki moutolu kau Minisitā, 'i he tu'unga 'oku 'i ai e fonua fakalukufua, talu mei he ngaahi ta'u ko ē. Mālō e fakamāama lelei, fe'unga pē penisoni leva, me'a kitu'a kae tuku ha sēniti e fonua 'o Tupou mo Hou'eiki. Mālō, me'a mai.

**Tokanga ki he hiki peseti 'e 22 nō 'a e Pule'anga**

**Siaosi Pohiva:** Tapu mo e feitu'u na Sea. Mālō hono tatakī ho Fale. Tapu pea mo e toenga e Hou'eiki. Sea, kuo u fie ki'i lavelave atu 'uluaki ki he peesi 151 ki he ....

<003>

**Taimi:** 1450-1455

**Siaosi Pōhiva:** ...nō 'a e Pule'anga, *debt management*, ko e 'esitimeti ki he ta'u ní 2020/21 'oku 'alu hake 'aki 'a e pēseti 'e 22 mei he 'esitimeti *revise estimate*, fakaangaanga, pea mahino ko e fakakātoa 'o e nō 'a e fonua ni 'i he'ene a'u mai ki Sune, 2020 'oku ofi 'i he 500 miliona. Kapau te tau ki'i vahevahe hifo 'i he *rate* ko eni 'oku fai 'aki 'a e totongi nō, mahalo ko ha ta'u 'e 10 'e lava 'o *finance* 'aki 'a e nō ko eni 'o 'osi. Kā 'oku 'ikai foki ko e me'a totonu 'oku hokó Sea. 'Oku teuteu ke to e fakahū mo e fo'i nō fāngofulu miliona 'i he ta'u fakapa'anga ko eni, 'alu hake ia mei he 500 tupu 'o 500 ki'i lahilahi hake.

Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'a e motu'a ni Sea, ki he palani, ki'i laulau hifo he ki'i palani ko eni 'a e me'a ko e tokanga 'a e motu'a ni ko e hā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e nō pea mo Siaina, ko e lave'i pē 'e he motu'a ni mahalo ko e feitu'u eni 'oku lahi taha 'a e nō mei ai, 'uhí he 'oku 'i ai hono ngaahi ha'i fakapolitikale 'o'ona ia 'oku totonu ke hoha'a ki ai 'a e fonua. Ko e fonua eni 'oku ivi mālohi faka'ekonōmika, pea 'oku hanga 'e he ivi faka'ekonōmika ko iá 'o pule'i fakapolitikale 'a e ngaahi fonua langalanga hake. Ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokangá na'a uesia kitautolu 'i he ivi lahi ko eni 'o e fonua ko eni mo hono fu'u mafi faka'ekonōmika, koe'uhí ko e tuai ha totongi pē ko hono fakapa'anga 'a e nō ko eni 'oku fai ko eni meiate kinautolu. Ko e ki'i konga 'uluaki ia Sea fekau'aki pea mo e nō.

'Oku ou fiefia au fakamālō ki he Minisitā Pa'anga mahino 'oku fai 'a e tokanga ke tātā 'a e ngaahi nō. Kā 'oku fakatauange pē 'e matangi lelei 'a e 'ekonōmiká 'i he kaha'u vave mai kae lava ke tau hikihiki hake hono tā fakafoki 'a e ngaahi nō ko eni, koe'uhí he 'oku tau hili 'e tautolu 'a e mafasia 'o e me'a ko eni ki he kaha'u hotau 'o e fonua. Hangē pē ko ia na'e 'osi fai 'a e lave ki ai kimu'a, ko e tu'u 'i he taimi ní ko e nō 'oku mo'ua taha kotoa pē 'i Tonga ni, ofi 'i he 5000, 'a ia'oku 'ikai ha taha ia 'e hao, 'oku mo'ua 'a e taha kotoa pē 'i Tonga ni ki he ngaahi nō ko eni.

Ko hono ua 'o e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko e anga 'eku fakakaukau ki he fika ki he fakalahi ko eni fāngofulu tupu miliona ko eni pa'anga ko eni Sea ki he Fale Pa'anga mei he ta'u kuo 'osí, pea na'e 'osi 'i ai 'a e me'a ki ai 'a e Minisitā 'e taha 'aneafi, 'oku laka ange ke fetukutuku 'a e siliní ia ki Fale Pa'anga tuku ki ai. Sea ko e fakakaukau 'a fa'ahinga fakakaukau motu'a ia 'i he me'a ko e *management* hono *manage* 'o e me'a ko e pa'anga hono kei *centralized* pehē'i, hangē 'oku 'asi mai ha ta'efalala'anga ia ki he ngaahi Potungāue kehe 'oku 'ikai ke lava 'o tuku 'a e silini kiate kinautolu ke nau fai hono faka'uto'uta mo hono fakalele...

## Tali Pule'anga ki he hoha'a fekau'aki mo e lahi nō e fonua 'i tu'apule'anga

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Eiki Sea ka u ki'i tali atu ai leva 'e au 'ene ngaahi fehu'i kā tau fononga. Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea, 'oku fakamālō atu ki he Fakafofonga fika 1 'i he'ene tokanga mavahe ki he nō 'Eiki Sea. Pea 'oku ou fiefia 'aupito 'i he'ene toutou tokanga ki he nō he ko e 'oku ou ma'u pē heni 'a e fakaikiiki 'o e nō ko ē ki Siaina, ko e konga lahi taha ia 'etau mo'ua ko ē ki tu'a pule'anga, ko e nō mei he *EXIM Bank* 'Eiki Sea, ke langa fo'ou 'aki 'a Nuku'alofa hili hono tutu ko ē 'a Nuku'alofa, kapau na'e 'ikai ke hoko 'a e fakatu'utāmaki ia ko eni, mānava lelei ē fonua 'Eiki Sea.

Hoko atu leva ki ai 'Eiki Sea, na'e to e nō ē Pule'angá 103 miliona, ko hono tanu kotoa ia 'o e 'ū hala pule'anga ko eni 'oku mou mea'i pē 'i he vāhenga Ma'ufanga, vāhenga Nuku'alofa, 'o lele mai 'o ngata mai ki Havelu. Ko e 103 miliona ia 'Eiki Sea. Ko e Ma'asi 'o e ta'u ni 'Eiki Sea 'e totongi ia 'e he fale pa'anga, ko e 'uluaki totongi ia *down payment* ia ki hono totongi ko ē hala, 7 miliona. 'Oku 'i ai 'a e *payment* ...

<005>

**Taimi:** 1455-1500

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ... 'oku *due* 'i Sepitema kuo 'osi tali he Kapineti ke fakahoko ki he

Pule'anga Siaina 'enau kole ko e 'uhinga ko e COVID-19 ke lava 'o toloi atu eni ha ta'u 'e 5. Ko e 23/24'Eiki Sea ko e nga'unu ko eni pē ko e matolo ko eni e nō kimui 'e toki ha'ulu fakataha mai ai 'a e totongi nō ko eni pea ko e totongi nō ko ia te ne uesia lahi 'a e Patiseti he ta'u ko eni 'Eiki Sea kapau he 'ikai ke lava 'o leva'i lelei ke fakahaofi ha silini ke lava ke a'u ki he taimi ko ia 'oku 'i ai ha pa'anga fe'unga 'a e fonua ke lava 'o totongi e 'ū nō ko ia. Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea ko e 'uhinga e 'ū me'a ko eni ko e tutu ko ē 'o Nuku'alofa pea nō ai e Pule'anga ke langa'aki 'a Nuku'alofa kapau na'e 'ikai ke fakahoko e langa ko ia he 'aho ni 'Eiki Sea 'e hoko hotau kolomu'a 'o tautolu hangē ha ki'i kolo 'uta ia ha feitu'u 'oku te'eki ai ke langa fakalalakaka, pea 'oku ou fakamālō ki he Pule'anga he 'aho ko ia hono langa e kolo ko e 'uhinga ia e nō ko ia 'Eiki Sea.

Ko e fakalahi ko ē 'Esitimeti he ta'u ni na'a ku lave pē ki ai 'anenai ko e hiki mei he 38.9 ki he 46.5 miliona 'a ia 'oku fakalahi'aki 'a e 7.6 miliona 'Eiki Sea 'a ia ko hono tā ia e ngaahi nō ko ē ki tu'apule'anga. Ko e konga ko ē ki he fakamā'opo'opo mai e ngaahi silini 'o tuku mai ki Fale Pa'anga 'Eiki Sea 'oku ou kole atu ki he Fakafofonga ko hono ma'u ko eni ia ko e fatongia pē ia 'o e Pule'anga hā 'enau fakakaukau lelei taha ki hono pule'i mo hono tauhi e pa'anga 'o e fonua fatongia ia 'o e Pule'anga. Ko e 'ū fika pē ko ē 'oku 'omai ke fakamoleki ko ia 'oku 'omai he 'Esitimeti ko eni 'a e Pule'anga Sea.

**Māteni Tapueluelu:** Sea ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Pea tau nofo pē ai

**Māteni Tapueluelu:** Sea ko e fehu'i ia ke 'omai ha fakamatala ki ai pea 'oku 'ikai ke 'omai ha fa'ahinga tali sio lalo pehē ko hono 'uhinga 'o e fehu'i 'Eiki Sea 'oku lahi e pa'anga heni mei he ngaahi potungāue kehe

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakafofonga me'a lelei pē 'oku faka'ofa'ofa ho'o me'a Fakafofonga

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko 'eku ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Oku ta'efe'unga ia mo ho'o me'a, 'uhinga ia 'oku 'i ai e me'a ia 'oku 'ikai ke palanisi hono

**Māteni Tapueluelu:** Ko ia Sea kā ko e 'uhinga 'o e fehu'i he ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō 'aupito 'Eiki Sea

**Māteni Tapueluelu:** Ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai ke tuku ai e pa'anga ko ia 'i Fale Pa'anga hangē ko eni Sea pa'anga ko ē ki hono 'ave faka-falemahaki 'a e mātu'a ko ē 'i heni tuku ia heni, pa'anga ko ē 'anautolu tuku ia 'i Fale Pa'anga ko e ngaahi me'a faka-falemahaki Sea 'oku tau falala 'oku 'ave ki he potungāue falemahaki kā ko e fehu'i ke fakama'ala'ala mai Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō tau ki'i mālō ai.

*(Mālō ai e Fale)*

<007>

**Taimi:** 1515-1520

**Sātini Le'o** : Me'a mai 'Eiki Sea e Kōmiti Kakatō ( *Lord Tu'i'āfitu*).

**Sea Kōmiti Kakato** : Hou'eiki, hangē 'oku ou lave'i kuo maama lelei e vouti ia ko ení.

**Siaosi Pōhiva** : Sea, fakamolemole ki'i faka'osi atu pē Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : 'Io faka'osí eni. Kuo tau a'u atu eni ki he peesi faka'osí.

**Siaosi Pōhiva** : Tapu pea mo e Seá kae 'uma'ā 'a Hou'eiki. 'Oku ai e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'aneuhu fekau'aki mo e *early retirement* ta'u 55. 'Oku 'ikai ke fu'u loko mahu'inga mālie kia au Sea, he 'oku ai e ni'ihi ia 'oku 'osi 'ova ia he ta'u 60 kei fakalōloa pē 'enau ngaahi *contract*, ngaahi alepau ngāué, Ka 'oku to e ai e fokotu'u mai ia ke toe holo hifo ki he ta'u 55. Ko e fakakaukau pē Sea ke tukuatu ki loto.

Pea ko e faka'osí pē, na'e 'i ai e me'a 'a e Minisitā Pa'angá kuo 'osi tali ia 'e he Pule'angá ke 'i ai e kautaha vakapuna. Ko u fakasio 'e au he me'a ko eni 'a Fale Pa'angá, tukukehe kapau ko ha Potungāue kehe ia 'i ai Sea 'a e fakamole ki he kautaha vakapuna ko ení...

<008>

**Taimi:** 1520-1525

**Siaosi Pōhiva:** ... kapau 'oku 'i ai pea ko u kole atu pē ki he Minisitā Pa'anga ke ki'i fakamahino mai he vouti ko ia pē Sea mālō e ma'u faingamālie.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Dr. Saia Piukala:** Sea, tapu pē pea mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e 'oatu pē ki'i fakama'ala'ala ko eni ke toki fakama'ala'ala faka'osi mai ai pē 'e he 'Eiki Minisitā. Sea ki'i hoha'a atu pē motu'a ni ki he *stimulus package* ka neongo na'e me'a mai e 'Eiki Minisitā 'o e 60 miliona ko ia pea kuo 'osi ofiofi he tolu miliona kuo totongi atu ki he ngaahi, kinautolu na'e uēsia 'i he *COVID-19* Sea. Sea ko u fie 'oatu pē au ia ki he Pule'anga 'a e ngaahi ta'efiemālie mei he ngaahi kautaha pisinisi ne ma'u 'enau ki'i sēniti Sea ka ko e ngaahi kautaha pisinisi ko 'eni nau kei hanga pē 'o pukepuke 'a e kau ngāue neongo 'oku 'ikai ke to e fu'u loko 'i ai ha ngāue 'e fai ko e 'uhinga pē Sea kapau 'e tukuange kinautolu 'e 'ikai ke to e 'i ai ha ma'u'anga sēniti ia ke feau 'aki e ngaahi fiema'u ko ia 'a e ngaahi fāmili. Ka ko e 'oatu pē ia ki he Pule'anga 'i ai e ngaahi pisinisi Sea 'i ai 'enau sieke 250 'o a'u pē ki he 600 ka 'oku 'ikai ke ne fu'u 'i ai ha'ane tokoni fēfē ki hono tokangaekina ko ia 'enau ngāue Sea. Na'e me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga Sea 'o fekau'aki pea mo e 16 miliona ko ia kuo vahe'i ki he ngaahi pisinisi takimamatá pea tau tui Sea 'e to e lelei ange ai e vahevahe ke tokoni'i kinautolu ke to e fakafoki 'o hangē pē 'e Sea ki he 'enau kamata mai ko ē te'eki ai ke tō mai 'a e *COVID-19*.

Sea ko e me'a 'e taha Sea ko e *informal sector* na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā, mahino mai ko 'enau kolé pea mo e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga 'oku a'u mai ki 'Epeleli ka ko e kole



fakama'ala'ala pē ki he Minisitā Pa'anga pē 'e to e hokohoko atu 'a e ngaahi *informal sectors* ko eni ko eni 'oku nau kole mai ki he ngaahi monū'ia 'o e *COVID-19* Sea ke hokohoko atu he ko e tu'u ko ē he taimi ni 'oku kei ta'eta'epau e kaha'u hono fakaava e *border* ko e 'uhinga pē Sea ko e *COVID-19*.

Ko e me'a faka'osi pē Sea fekau'aki ko eni mo e kautaha vakapuna. Hoha'a pē mātu'a ko eni mei motu Sea ki he Pule'anga fekau'aki ko eni pea mo e lisi ko ia e *Y-12* pē kuo 'i ai ha faingamālie ke fakalōloa e, 'a e lisi ko ia 'a e *Y-12* ki he kautaha ko eni lolotonga ko ē e taimi ko eni Sea ke kei lava 'a e fefolau'aki vakapuna pea mei Tongatapu ni ki he ngaahi 'otu motu. 'I ai 'a e ngaahi fiema'u mei motu he ngaahi me'a fakavavevave ko e putu mo e me'a Sea 'oku 'ikai ke to e lava ha a'u mai ko e 'uhinga ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e kautaha vakapuna pea ko e vaka tahi pē he taimi ni 'i he uike tolu ko eni kuo maliu atu 'a e founa 'e a'u mai ai 'a e kakai pea mei motu pea mo e a'u atu mei Tonga ni ki he 'ū 'otu motu Sea. Ko ia pē ki'i kole fakama'ala'ala mālō e ma'u faingamālie.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō Fakafofonga me'a mai e Fakafofonga 'Eiki Nōpele mei Ha'apai ke toki tali fakataha mai ai pē 'Eiki Minisitā. Mālō.

### [Tokanga ki he kehekehe 'a e fika fakakatoa pa'anga tokoni mei muli hā he \*Statement\*](#)

**Lord Fakafanua:** Fakamālō he ma'u taimi 'Eiki Sea pea ko u fakatapu atu ki he Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e ki'i me'a kole fakama'ala'ala nounou pē eni mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga koe'uhī pē ko e Potungāue Pa'anga 'oku 'i ai e ngaahi tokoni ko eni mei tu'apule'anga, fakafoki pē ki he peesi fika 62 ko eni 'a e polokalama patiseti ko e peesi hono 2 'oku hā ai 'a e fakalukufua 'a e pa'anga hū atu 'i he ma'u'anga pa'anga mei he tokoni mei muli. 'A ia 'oku 'osi mahino ia 'oku 'osi fakaikiiki heni 'a e ngaahi tokoni lahi pea 'oku fakamālō'ia 'a e ngaahi kupu mo e kautaha pehē foki ki he ngaahi fonua 'oku nau tokoni mai ke fakaivia'i hotau Pule'anga tautautefito ki he ngaahi taimi faingata'a ko eni. Ka ko e kole atu pē eni ki he 'Eiki Minisitā ke ne fakama'ala'ala mai koe'uhī he 'oku 'asi 'i lalo ko e fakakātoa e pa'anga tokoni pē ko e *total donor funds* ki he ta'u fakapa'anga 20/21 'oku 124 miliona, ua kilu fā mano tolu afe uangeau. Ko e fika ko eni ko u tui 'oku kehe ia mei he *total* ko ē na'e 'asi ko eni 'i he *statement*. 'A ia 'oku fakafuofua ia ki he uangeau mā hiva (209) 'a ia ko e kapau ko e *cash* 'eni 'oku ...

<009>

**Taimi:** 1525-1530

**Lord Fakafanua:** ... tonu ke 'i he 85.77 miliona. Ka ko u kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke ne fakama'ala'ala mai. Ko u tui ko e tō kehekehe ko eni he fiká ko hono to e fakahū ko eni e *pool funding* ko eni e KOVITI-19 40 miliona 'o 'alu hake leva 'a e *total donor fund* ia 'o fakalaka ia, 'a ia ko u tui mahalo na'e 'osi tāpolo'i 'osi 'i loto pē pa'anga tokoni ia ko eni 'i he 'ū fika ko ē hangē ko e tokoni mei Nu'usila mo e *ADB* mo e *World Bank*. Ka ko hono to e tākaki tu'o ua atu ko ē 'o fakataha'i 'o 40 milioná 'alu hake leva e *total* ia 'ova ia 'i he pa'anga ko ē 'oku fakahū maí. 'A ia ko e 'uluaki me'á pē ko u kole atu ki he 'Eiki Minisitā ke ne fakama'ala'ala mai.

Ko e me'a ko ē hono uá 'oku fakatokanga'i koe'uhí 'oku 'i he tokanga 'o e fika uá 'i he Patiseti ko eni 'a e Potungāue Pa'angá 'a e fā 'oku 'asi ai 'a e 40 milioná. 'A ia 'oku 'aitemi 14 pea 'oku 'i ai mo e to e 4.6 miliona 'i lalo 'i he 'aitemi 14 pē 'o tānaki ia pea mo e 'ū KOVITI-19 'i he toenga ko eni e polokalama ko eni e Potungāue Pa'angá 'o 'alu hake leva ia 'o 49 miliona tupu. Pea 'oku tau fakafeta'i koe'uhí ko e ngaahi tokoni ko ē 'oku 'omai. Ko e toenga ko ē e pa'anga ki ai 'oku hā ia 'i he *special project*. Pea ko u tui na'e 'i ai e lave 'a e Hou'eiki Mēmipá ki he pa'anga ko eni 'o kapau 'e a'u atu ki ha tu'unga 'oku 'ikai ke to e fiema'u 'e to e *vire* holo pē ia 'i loto he Pule'angá. Pea ko u tui ko e me'a pē Pule'angá ko e me'a lahi 'oku 'i ai e pa'anga ke tokoni'i kapau 'oku 'i ai ha faingata'a ke tau mateuteu he 'oku 'ikai ke tau 'ilo pē ko e hā e fuoloa 'i he kaha'ú 'etau fe'ao mo e faingata'a ko eni.

### Fakama'ala'ala he faikehekehe 'o e mo'ua (*debt*) pea mo e fe'amokaki (*deficit*)

Ko e me'a pē hono uá Sea ko u kole atu ki he, ko u fie fakama'ala'ala pē na'e 'i ai e feme'a'aki kimu'a 'o fekau'aki pea mo e *public debt* pē ko e lahi ko ē mo'ua ko ē 'a Tonga ní. Pea na'e 'ohake ai e mo'ua ko eni 'a e ngalingali hala mo'ua 'a 'Ameliká. Ko u fie fakama'ala'ala pē faikehekehe 'a e *public debt* mei he *deficit*. 'A ia ko e *deficit* ia 'i he Patiseti ta'u fakapa'anga lolotongá 'e malava pē ke *surplus* pea malava pē ke *deficit*. Pea ko e me'a angamaheni pē ia 'oku ngaue'aki 'e he 'ū Pule'angá ke nau *deficit* he 'oku kei hoko atu pē 'a e fiema'ú neongo 'oku holo 'a e pa'anga hū mai. 'A ia 'oku 'osi fakama'ala'ala mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku 'amanaki ke holo 'a e *GDP* pē ko e pa'anga 'i he *economy* ko ē ngāue ko ē *economy* ko eni 'a Tongá pea 'e 'i ai leva 'a 'ene ola kovi 'i he pa'anga tānaki ko eni 'a e Pule'angá 'e holo mo e pa'anga ko ē 'oku tānaki he Pule'angá.

'A ia he Patiseti lolotongá ko e *recurrent budget* ko eni 'a e Pule'angá 'oku 'i he 380 miliona. Pea 'oku tānaki ki ai e *development budget* ko e 209 miliona. 'Oku fakalukufuá ko e pa'anga ngāue 'a e Pule'angá 'oku 'i he 589.6 miliona. Ka 'i he tu'unga ko eni 'a e pa'anga ko ē 'oku tānaki mai he Pule'angá 'oku kei 'i he 512.9 miliona pē. 'A ia 'oku fakafehoanaki ia pea mo e *recurrent budget* ko ē Pule'angá 'a ia 'oku 'i he lēvolo pē 380 'oku fakafiemālie 'aupito pē ia. Pea ko u tui ko e vā ngāue pē ia mo e palani ngāue 'a e Pule'angá pea mo e kau *donor* ke a'u 'etau *development budget* ki he 209 miliona. Pea kapau te tau fakafoki mai ki he tu'unga ko ē 'oku 'i ai e *public debt* ko e *public debt* 'a 'Ameliká 'oku lahi faufaua pea 'oku tu'u 'a 'Amelika ia 'i he fonua 'oku lahi taha 'ene mo'ua 'i ha to e fonua 'i māmani.

'I he ta'u ní 'i Mē ko e *public debt* 'a 'Ameliká 'oku 'ova 'i he 25 *trillion dollars*. Ko e *trillion* 'oku 'osi e milioná pea piliona pea toki *trillion*. 'Oku tau kei lau pē tautolu ia he miliona 'i Tonga. Ko e noa he milioná 'oku 6 ko e noa 'i he *trillion* 'oku 12. Ka ko e me'afua 'oku tau ngaue'aki 'o fakafehoanaki 'a e *debt* pea mo e ngāue ko eni 'a e Pule'angá pa'anga ngāue 'a e Pule'angá 'oku fengaue'aki 'a e *ratio* ki he *GDP* he ko e *GDP* ia 'oku ne hanga 'o hulu'i mai 'a e pa'anga tukuhau ko ē tānaki he Pule'angá. 'A ia kapau te tau to'o 'a e *debt* ko eni 'a 'Ameliká 25 *trillion* 'o fakafehoanaki ki he'enua pa'anga 'oku tupu henau *economy* 'i he ta'u 'e tahá 'osi fakalaka ia he peseti 'e 100. Ka 'i he tu'u ko eni he 'aho ní ivi lahi ange pea 'oku tu'u faingofua ange 'a e *service* 'e Tonga ni 'ene *debt* 'i 'Amelika, he koe'uhí ko hono to'o ko ē 'enua *debt* 'o fakafehoanaki ki he'enua *GDP* ...

<002>

**Taimi:** 1530-1535

**Lord Fakafanua:** ... laka ange 'enau mo'ua 'i he'enau *GDP*.

### Tui Sea fakafiemālie tu'unga 'i ai mo'ua 'a Tonga fakahoa ki he'ene *GDP*

Tonga ni mālō 'oku kei 'i he lēvolo pē 'a e peseti 'e 44 'a 'etau mo'ua 'a ia ko e 495 miliona fakafehoanaki pea mo 'etau *GDP* 'a ia ko e pa'anga ia 'oku tupu he fonua 'i he ta'u 'e tahá 'oku kei 'i he peseti 'e 44. Ko 'ene toki 'ova pē he 70 'oku toki *distress* ai pea tokanga e ni'ihi 'oku 'i ai e palopalema 'e hoko ka 'oku tau kei 'i he 44. Pea ko u fakamālō ki he fakamalanga ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá he 'oku 'i ai e palani ke tau kamata ke tā 'a e ngaahi mo'ua 'oku fua he fonua ni he ko e mo'ua ke fakafoki e pa'anga na'a tau hanga 'o to'ó 'o *borrow* maí. Ka 'oku 'ikai ko ha 'omai e mo'ua pea tau aleapau pea to e kole ke to e fakamolemole'i pē tukuange pē ko e hā fua kapau 'oku 'i ai ha'ate mo'ua pea te totongi e mo'ua ko e me'a faka-'Otua ia. Ko e me'a ia e tokotaha 'oku te mo'ua atu ki ai ke ne toki foaki mai ka ko u tui ko e talanoa kehe ia Sea. Ka ko u fie hanga pē 'o fakama'ala'ala 'a e faikehekehe e *public debt* pea mo e *deficit* he na'e fakamamafa ki ai 'a e fakamalanga e Hou'eikí 'anenai.

### Fakamanatu ki he Minisita Pa'anga 'ene palōmesi ke fakaivia to'utupu he patiseti hoko

Pea ko e me'a faka'osí pē Sea ko u fie fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá he 'oku ne 'osi palōmesi mai pea na'e me'a ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofongá 'e 'i ai 'a e pa'anga 'a e to'utupú 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou. Pea ko u fiema'u pē ke hā he *hansard* mo e lēkooti 'a e Fale Aleá he ka a'u ki he'etau alea he Patiseti fo'ou 'oua to e ngalo 'a e pa'anga na'e palomesi mai ki he to'utupú. Mālō e ma'u taimi Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō 'Eiki Nōpele fakamaama, tokoni lahi, fakalotolahi ki he ngāue 'Eiki Minisitā Pa'anga pea kuo lēkooti ia ho lēkooti ho Fale 'a e tokoni ki ho'o *youth* mo e ngāue tukukehe. Me'a mai 'Eiki Minisitā 'o tali mai e 'ū fehu'i ko ē pea ke fakamā'opo'opo mai ai pē ho'o voutí.

### Fakamālō'ia Sea Fale Alea ki he fakamaama mo e tokoni fakama'ala'ala tu'unga 'i ai fonua

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató. 'Eiki Sea te u kamata pē 'Eiki Sea pea mei he fehu'i fakamuimui 'o faka'osi ki he fehu'i 'uluakí. Sea ko u fakamālō 'aupito ki he Sea 'o e Fale Aleá 'i he tokoni mo e fakamaama mo hono hulu'i mai 'a e 'ū fika mo'oni mo'oni ko eni ke tokoni ki he, 'ikai ke ngata pē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ka 'oku a'u atu ki he opé ke mahino ki he kakai 'o e fonua 'oku tau kei 'i vaka pē pea 'oku kei lanu mata pē 'a e louniú 'i Pangai.

### Tui Pule'anga tonu ke fakaivia 'aki to'utupu he ta'u kaha'u 'aki 'a e 1 kilu

Ko e, tā ko hono 'aí 'ona ia 'Eiki Sea ke tali e me'a 'oku, na'a ke hoha'a mai ki ai 'Eiki Sea 'i he pa'anga e to'utupú pea ko e alea foki ko eni ko e alea eni ia he Fale 'eikí. 'Osi mahino pē ia ko e Patiseti he ta'u kaha'ú 'e fakaivia e to'utupu 'o fakafou ia 'i he Potungāue Fale Aleá pea 'e tokoni

‘aupito pē eni ia ‘Eiki Sea. Ko e taimi ko ē ‘e ‘osi ai ko ē Fale Alea e To’utupú ko e foki atu e ki’i kau Mēmipa ko iá te nau ‘alu atu leva ‘o ngāue fakataha mo e ngaahi ‘ofisi ko ē vahenga filí pea ‘oku ‘i ai mo e sēniti ke fakaivia nautolu ke nau ō ‘o fai ‘aki e fanga ki’i *project* ma’a e *youth*. Pea ko u tui ko e faka’ilonga ia ‘o e fakalalakaká ‘Eiki Sea. Pea hangē ko ‘etau lave ko ē ki KŌVITI ‘e lava ia ko e ngaahi silini ko ení kapau ‘e matafi ange ‘a e loa ko ení faingamālie. Pea u fakakaukau pē au ki he 50,000 ke kamata’aki he to’utupú ka ko u sio ‘a’aku ko ē he tu’u ko ē he taimi ní he ‘ikai ke, tonu ke ‘oange ha 1 kilu ia ma’a e to’utupu ke nau kamata ‘akí he ko e ivi ngāue foki eni ‘o e fonuá ‘Eiki Sea ‘i he kaha’u.

Ko u fakamālō ki he Sea, ‘i he fiká me’a fakafika ko eni hono fakapalanisi ko ē ngaahi fiká ‘Eiki Sea. ‘Ikai ke u to e sio au ki ai ‘Eiki Sea ka ko u kole ke tuku mai pē ‘Eiki Sea ke ngāue ki ai ‘a e *CEO* mo e kau ngāue pea kapau ‘oku tonu ‘e fakatonutonu he ‘oku, ka ko u fakamālō hono ‘omai kapau ko e, ‘oku ‘ikai ke *reconcile* e fiká. Fo’i me’a pē ‘e taha te u lava ‘o fakapapau’i atu ‘Eiki Sea ko e 49 milioná, ‘a ia ‘oku ‘i he KOVITI ‘oku tonu pē fika ko iá. ‘A ia ko e fika ia ko ē ‘i he *package* ko ē pa’anga ‘e 60 miliona ko ē na’e ‘omai ko ē ‘o tau kamata ngāue’akí.

### Fakama’ala’ala ki he ngāue’aki pa’anga mei he Sino’i Pa’anga Tokoni Fakatu’upakē

Felāve’i ai pē mo e fehu’i ko ē na’e fai he Fakafofonga pea mei Vava’ú ki he pa’anga ko iá. Na’a ku lave ‘anenai mahalo ko e pa’anga ‘e 3 miliona kuo ‘osi totongi ia ‘Eiki Sea. Tānaki atu ki ai ‘Eiki Sea na’e ‘osi to’o e pa’anga...

<002>

**Taimi:** 1535-1540

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ... 3.8 miliona ia ki he Pule’angá pea mei he *Emergency Fund*. ‘A ia na’a ku fa’a fakamatala pē ki ai ko ‘ene hoko pē ‘ana ko ē faingata’a, ‘oku ala e Pule’angá ia ki he *Fund* ko eni pea ‘oku ‘i ai hono Lao ‘ona ia. Pule’i eni ‘e he Minisitā ki he *MEIDECC*, ‘oku *activate* leva ia ‘o tukuange mai e silini ko ia ke fai ‘aki leva ia ‘a e ngaahi ngāue tokoni ko ē ‘a e Pule’angá. Ko hono fakaikiiki, ko e 3.8 ko ia kuo ‘osi hono ngāue’aki ‘a e sēniti ko ia. Taimi tatau pē ‘Eiki Sea, na’e kātoa e ngaahi Potungāue ko ē ‘a e Pule’angá, pea te u fakatātā ‘aki pē heni ‘a e Potungāue Toutai pea mo e Ngoue mo e Potungāue Ako. Ko e taimi pē ko eni na’e hoko ai ko ē ‘a e *COVID*, na’e ‘ave ‘a e femahino’aki ia ki he ngaahi Potungāue ke nau to e fokotu’utu’u ‘enau polokalama ngāue. Toloí atu ha polokalama ngāue ia na’e tonu ke fakahoko kae ‘omai e *COVID-19* ia ko e *special project* ia ke fai ki hono fakapa’anga pē ia ‘i loto ‘i he Patiseti lolotonga.

Mahalo ‘oku mou mea’i pē hangē ko e ngaahi ako, kuo mei kakato e ngaahi ako ki hono fakalelei’i honau ngaahi *bathroom*, ko e *sink* fanofano pea mo e ngaahi me’a ko ia. Pea ‘oku kei ‘oatu mo ‘enau ngaahi tangike vai. Ko e Potungāue ko eni ki he Ngōue. Ko e polokalama ko eni ki hono fakatau mai ‘a e ika ko eni ‘a e kau toutai. ‘Ikai ke to e lava ‘o fetuku e ika palú mo e iká ko ia ki tu’apule’anga. Fakatau mai ia ‘e he Potungāue Toutai, ‘aki ‘a e silini pē ia ‘i he ‘esitimetí mei he Potungāue Toutai. Fakatau mai ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 10, pa’anga ‘e 5. Fakatau mai e valu mo e palu kula mo e ngaahi ika ko ia ‘Eiki Sea, to e tuku atu ia ki he pa’anga ‘e 5, pa’anga ‘e 7, pa’anga ‘e 5. ‘A ia ko e ‘ū tokoni ko ia, ‘oku lau miliona ko ia ‘Eiki Sea, ‘oku ou tui te u toki ‘omai

fakamā'opo'opo'opo mai pē 'i he taimi he kaha'u 'a e silini kuo fakamoleki pē ia, hangē ko e Potungāue Ngōue 'io he loto Potungāue ki hono tauhi mo hono feinga ke malu'i 'a e malu ko ē 'a e fonua he COVID-19. 'A ia ko 'eku faka'ali'ali atu pē me'a ko eni 'Eiki Sea ke mahino, kuo 'osi fakamoleki e lau miliona 'i he'etau ngāue ki he teuteu'i e fonua ke tu'u hao mo malu pea mei he COVID-19.

### Fakama'ala'ala ki he tu'unga ne 'i ai ngāue tafa'aki ki he ako fekau'aki mo e COVID-19

**'Eiki Minisitā Ako:** Sea, kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke fai atu leva ha ki'i tokoni. Tapu mo e feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale. Ko e 'ai pē ke fakahoko atu pē Sea koe'uhi ko e talanoa ko eni ki he COVID-19 'a e ngaahi ngāue ko ē na'e fai koe'uhi ko hono poupu'u 'a e COVID-19 pea mo e faka'amu ko eni ke fai ha ngāue fakavavevave 'i he ki'i taimi nounou ko eni na'e 'omai. Na'e tali ai 'e he 'ū ngaahi Kōmiti Ngāue ko eni, 'a eni fakavavevave ko eni ki he COVID-19, tau pehē pē 'oku fa'a ui ko e *cluster* 'a e 3.8 miliona ki he tafa'aki ako, ke fai ha ngāue ki ai ke tokoni ke mateuteu ange 'a e fonua mo hono tokanga'i ko eni 'a e fānau ko e 'uhinga pē ko e COVID-19.

Mei he 'aho ko ia ki he 'aho ni Sea 'oku 'i he 600 tupu si'i 'a e pēsoni vai fanofano, 'oku 'osi fakahoko atu 'a e fengāue'aki pea mo e *project* 'oku ui ko e Ma'a lahi mei he pa'anga ko eni 'e 3.8 miliona. Na'e to e, tau pehē pē na'e tuku 'a e ngaahi ngāue kehe 'a e Potungāue Ako kae 'omai 'o tāfataha pē 'a e ngāue ki he ngaahi me'a 'oku fokotu'utu'u ke hao mo malu'i 'aki e fānau he 'alu atu ko eni ke mateuteu kae'uma'a ka hoko mai 'a e COVID-19 ki Tonga ni.

'A ia ko Tonga ni foki Sea, 'oku mei toko 1 mano 'a e Lautohi, 'a ia ko e peseti ia 'e 70 'a e fānau ako lautohi. Na'e 'osi 'i ai leva 'a e fokotu'utu'u ke fai e ngaahi ngāue ke lava e ngaahi pesoni fanofano ko e 'uhinga pē ko e tokateu ko ia. Hangē pē ko e me'a 'a e Minisitā Pa'anga, na'e 'ikai ke ngata pē he pesoni fanofano na'e fai foki e sio ki ha tangike vai kae'uma'a 'a e ngaahi falemālōlō (hufanga he fakatapu) ko e 'uhinga pē ko e *hygiene* mo e 'ū alā me'a pehē 'oku na 'alu fekau'aki pē pea mo e fanofano hangē ko ē na'e fai ki ai 'a e lau ki ai 'anenai.

### Polokalama faitokonia fānau ako 'i muli

'I he taimi tatau Sea na'e 'i ai ai 'a e fiema'u ke tokoni'i 'etau fānau ako 'i muli, na'e ō atu ko eni he sikolasipi kae'uma'a pē nautolu na'e ō atu taautaha. Na'e fai leva 'a e ngāue ki ai Sea, 'o 'ave leva 'a e tokoni pa'anga 'e 400 ki he tokotaha 'alu taautaha pea 200 'o kapau 'oku ke ...

<003>

### **Taimi** 1540-1545

**'Eiki Minisitā Ako:** ... 'alu sikolasipi, kā 'oku ke 'alu mo ha hoa pea 150 kapau 'oku ke 'alu tokotaha. Kuo pau leva ke fai 'a e ngāue ko eni Sea pea 'oku 'osi lava 'a e takai 'uluaki, 'oku fakafuofua ki he toko 800 Sea, ko e me'a mahu'inga heni Sea 'a e fakatokanga'i hifo 'e he Potungāue 'oku tonu ke 'i ai ha lesisita 'o 'etau fānau ako 'oku ō ki muli. Ko e ngāue lahi ia na'e fai heni ko hono kumi pē ko hai koā 'oku ako 'i muli, mahino 'aupito pē kau sikolasipi ia, kā ko kinautolu ko ē 'oku nau ne ō taautaha ko e ngāue lahi ia ki hono kumi pē ko fē nautolu fē feitu'u 'oku nau 'i ai, ko fē 'apiako.

‘A ia na’e lava ‘a e ngāue ko eni Sea ‘o ‘atu ‘a e ki’i vahevahe atu ki’i sēniti ko eni ke lava tokonia ke nau to e mateuteu ange ‘i ha feitu’u pē ‘oku nau ‘i ai, ko e ‘uhingá pē ko e fakamāmani lahi ‘a e KOVITI-19. ‘Oku fai leva ‘a e ngāue ‘i he taimi ni Sea ‘e toki fai pē ha talanoa ki ai ‘i he vouti ‘a e Potungāue Ako, ki hono teuteu’i ko ē ko hono ‘uhinga pē na’a ‘i ai ha taimi ‘e fiema’u ke tāpuni ‘a e ako kae kei fiema’u pē ke hoko atu hono ako’i ‘a e fānau, ‘a ia ‘oku fai leva ‘a e ngāue ki ai ‘a e ngaahi vitiō, ‘ai mo e ngaahi *website* ke lava ‘e he *internet* pea pehē ki he ngaahi polokalama ke ‘alu ‘i he *TV*, letiō kae’uma’ā pē hono to e ‘ota mai ‘a e ngaahi pepa *text book* mo e alā me’a pehē mei Nu’usila mo me’a ke fakatokolahi mo fakalahi ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘i he ‘apiakó he ‘oku mahino ‘aupito pē ‘e kei fiema’u pē pea mo e pepá he ‘oku ‘ikai ke tokolahi ‘a e fānau ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ‘a e *internet* pē ko ‘enau ma’u ‘a e *TV* ko e ‘uhingá pē ke ‘oua ‘e li’ekina ‘a kinautolu, pea hangē ko e me’a ‘oku fa’a ngāue ‘aki ke ‘oua ‘e *no one is left behind*. Kātaki pē Sea ‘i he ngāue ‘aki ‘a e lea fakapāpālangi. Kā ko e faka’amú pē ia Sea ko e ‘uhingá ko e fakakaukau ko eni ‘a ia ko hono to e hanga ‘e he Potungāue ‘o tuku ‘a e ngaahi ngāue tau pehē pē ‘e ala toloi kae fai ha tokanga makehe ki he KOVITI-19 ko e ‘uhingá pē ko e mateuteu.

### Tali Kapineti ke totongi ako fānau ako kolisi

Kā ko e fakamuimui tahá pē Sea, mo ‘eku fakahoko atu ‘i he uike ni ‘o lele ki he uike kaha’u ‘a e tali ‘e he Kāpineti, ‘Eiki Palēmia mo e Kāpineti ke totongi ko eni ‘e he Pule’anga ‘a e teemi 2, ‘i he *high school* pē Sea, ko e ‘uhingá pē ko e ivi fakapa’anga, ko e *high school* pē na’e lava ki ai, ‘oku fakafuofua ki he 1 miliona Sea ke totongi ‘e he Pule’angá ‘a e fānau ako kotoa pē ‘oku nau ako Kolisi pē ako *high school*. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi ‘apiako ‘e ni’ihi ‘oku nau tokoni mai hangē ko e ngaahi ‘apiako ko eni ‘a e Māmonga, na’e ‘i ai ‘a e fengāue’aki pea ‘oku fakafiefia ‘enau fie kau mai ‘o nau kaungā kau mai mo e Pule’angá ki hono tokonia ‘a e fānau ‘i hono totongi ‘enau ako ki he teemi 2. ‘Oku ‘i ai pē mo e ngaahi ‘apiako ‘oku maheni pē ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi sikolasipi kā ‘oku ‘oatu ai ‘a e fakamālō lahi heni kia kinautolu ‘emau fengāue’aki. Ko e ‘uhinga pē Sea ke fakasi’isi’i ‘a e palopalema fakatu’unga fakapa’anga, ke ‘oua ‘e hoko ia ai ko ha ‘uhinga ke ‘ikai ai ke lava ‘a e ki’i leka, ko e ki’i tamasi’i ‘o ‘alu ki he ako.

### Polokalama tokoni Pule’anga ki he ngaahi kautaha pasi

Pea ko e fakamuimui tahá pē Sea, tokoni ko ena ki he pasi, ‘a ia na’e fakamole ai ‘e he Pule’anga mei ono mano ko hono tokonia ‘a e ‘ū pasí ‘i he ‘osi pē ko ē ‘a e *lock down* ko e ‘uhingá pē mahino ‘oku faingata’a’ia ‘a e ngaahi kautaha ko eni tautefito ki he fanga ki’i pasi sikolasipi, ‘ikai ke ‘i ai ha faingamālie ke nau nau faikava mo tātaki pa’anga ke ‘oange pē ha ki’i sēniti ke fai ‘aki ha ‘utu pea ‘oange ha ki’i sēniti ‘a e faka’uli, na’e ‘ikai ke ngata pē ‘i Tonga ni na’e faai atu’o a’u ki Ha’apai, Vava’u mo fai pē ha sio kia kinautolu ‘oku ‘ikai ke ‘alu pasi, kā nau ngāue ‘aki ‘a e vaka Sea.

Ko e pou pou pē ia Sea mo e tātaki atu pē ki he me’a ‘a e Minisitā Pa’anga ‘a e fengāue’aki ‘a e ngaahi Potungāue ‘o liliu ‘enau fokotu’utu’u ngāue ko e ‘uhingá pē ko e ha’u ko eni ‘a e KOVITI-19 ke lava ‘o tokonia kā tau hokohoko atu pē eni he patiseti hoko, hei’ilo na’a to e ‘i ai ha me’a makehe fai ha sio ki ai ki he pa’anga fo’ou ko ia. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō ‘Eiki Minisitā Ako. Mālō ‘a e fengāue‘aki.

**Eiki Minisitā Pa’anga:** Mālō ‘Eiki Sea kau hoko atu...

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō ‘a e tokonaki ‘a e taimi faingata’a ni.

**Sēmisi Sika:** Sea, ki’i fakamā’opo’opo ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia me’a mai.

### Tokanga ki ha mata’ifika pau he patiseti ala faitokonia ‘aki fonua he faingata’a COVID-19

**Sēmisi Sika:** Ko e fakamālō pē koe’uhī ko e ngaahi fakamatala ko ia ‘oku ‘osi kuo ‘osi fakamā’ala’ala mai mei he ngaahi tuliki kehekehe ‘o fekau’aki pea mo e ngaahi hala fononga ko eni ‘o e silini, kae tautautefito ki he COVID-19, pea mo e ngaahi tokateu pea mo e ngaahi tu’u mateuteu ‘a e Pule’angá ki hono talia pea mo hono fakanofonofa ‘a e fonua ke mahino pē ‘oku tau malu fakamo’ui lelei....

<005>

**Taimi:** 1545-1550

**Sēmisi Sika:** ...pea tau malu faka’ekonōmika, ko e ngaahi fakamatala ko ē ‘oku ‘osi ‘ohake Sea ko u fakamālō koe’uhī ko e malavalava mai ‘a e tafa’aki ko eni mei he Potungāue Ako pea pehē ki he kongā mei he Potungāue Mo’ui mo e ngaahi *infrastructure* kehekehe.

Ko e me’a pē ‘i he fu’u mahino ki he motu’a ni Sea ke ko ‘eku vakai ko eni ko ē ki he ngaahi uesia ‘a e mahaki faka’auha ko eni ‘oku ‘osi mahino pē ia te tau ki’i fononga atu ‘e lōlōa pea ‘oku ‘ikai foki ke fakapapau’i ko fē ‘a e taimi ‘e faka’ilonga mai ai ‘oku kamata ke tau tu’u lelei ko fē e taimi ‘e pehē ‘e ngali ‘oku tau haofia pea mei he ngaahi ha’aha’a ko eni pea ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino mahino pē kiate au ‘oku palani ‘a e Pule’anga ke tau lele atu pē mei he ta’u fakapa’anga ko eni mei he ‘aho 1 ko eni ‘o Siulai ‘o tau lele ai pē ‘o a’u ki he ‘aho 30 ‘o Sune ‘o e ta’u kaha’u ‘o ka fononga lōlōa atu ‘a e mahaki ko eni.

Ko e me’a ko ē ‘oku ou loto ke fakamahino ‘aupito ‘i he’etau fokotu’utu’u Patiseti ko eni ‘oku ‘ikai foki ke ‘uhinga, ‘o ka faifaiange pea lifi pea to’o ‘a e ngaahi tātāpuni ko eni ‘a e ngaahi kau’āfonua ‘i he taimi ko ē ‘e faka’atā ai ‘oku ‘i ai foki ‘a e ‘uhinga ia kuo ‘osi tu’u lelei kātoa ‘a e takimamata pea mo e ngaahi langa faka’ekonōmika he neongo kapau ‘e faka’atā ke fai ‘a e fefolau’aki mo tu’apule’anga ko e uesia ia ‘o e takimamata Sea ‘e lelelele atu pē ia ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke pehē ke avangi pē mala’e vakapuna pea ‘osi ‘otomētiki pē ‘a e foki ‘a e ‘ū hōtele ia ‘o nōmolo pē ko e ‘ū falekai mo e ngaahi pisinisi takimamata, neongo hono fakaava kā ko e uesia ia ko eni ‘oku ‘osi mahino pea ‘osi fakamo’oni’i fakamāmāni lahi ia kuo pau ke tau luelue tautolu ia mo e uesia ia mahalo ko e ta’u ‘e 1 pē ua pē tolu ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino, kā ‘oku ‘osi mahino ia ‘e lōlōa.

Ko e me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e motu’a ni ko e ngaahi uesia ko ē ‘o e fonua mo e kakai kae tautautefito eni ki he ngaahi ma’u ngāue ko e ni’ihi ko eni kuo lau afe kuo nau ‘osi fetukutuku ki

honau ngaahi 'api 'o tatali ai kae 'oua leva kuo 'i ai ha ngāue, mahino pē ki he motu'a ni 'oku 'i ai 'a e kau faka'amu 'e tokoni'i kinautolu 'e he ngaahi *stimulus packages* kehekehe ki he ngaahi pisinisi pea mo e ngaahi fāmili. 'A ia ko e luelue ko eni ko e ki'i luelue ka lōlōa.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea lava pē ke u ki'i tokoni atu ko u tui mahalo 'oku mahino e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga ia, ka u hoko atu au ia he ko e 'otu fehu'i eni Sea na'a ngalo ko e fehu'i eni 'e 200 'ia au he taimi ni ke u tali pē taimi kā 'oku ou 'osi lave'i 'e au e e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e ...

**Sēmisi Sika:** 'Oku ou tui 'oku mahino 'aupito ko 'eku fehu'i 'a'aku Sea 'oku 'amanaki ke fakahoko atu kuo 'osi 'i ai ha fo'i mata'ifika pau ke tau nofo mo ia ke tauhi'aki e kakai ke 'oua 'e fakatupu 'e he *COVID-19* mo hono ngaahi uesia ha to e uesia fakasōsiale pea mo ha to e uesia kehe ke tau to e uesia ai 'a e anga 'etau nofo, 'oku 'osi mateuteu kotoa 'a e ngaahi *COVID-19 budget* ko eni 'oku veteki holo he 'ū vouti ko eni 'a e ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ka u tali atu Sea 'a e mata'ifika

**Sēmisi Sika:** Ke ne matatali kitautolu ke tau fononga 'o a'u atu ki Sune 'aho 30 'o e ta'u kaha'u

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō

**Sea Kōmiti Kakato:** Tali mai 'Eiki Minisitā

## Tali ki he fehu'ia tokoni Pule'anga ki he ngaahi uesia e fonua kau ai takimamata

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Fakamālō atu 'Eiki Sea pea tapu pea mo e 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko e taimi 'Eiki Sea te u kamata pē te u to e holomui hifo 'o kamata pea mei he me'a na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 2 'o Tongatapu. Ko e 'eke mai 'e he Fakafofonga pea mo 'ene hoha'a pē 'oku 'i ai ha mata'ifika pea ko e tali 'a e motu'a ni 'io ko e mata'ifika ko ē 'oku fokotu'u pa'anga 'e 49 miliona pea 'oku mateuteu...49 miliona ko ē 'oku nofo ia 'i he Fale Pa'anga fakaivia 'a e ngaahi potungāue kātoa 'a e Pule'anga, taimi tatau pē 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e 10 miliona 'oku 'i he ngaahi potungāue ia 'a e Pule'anga 'oku 'i ai 'a e fo'i polokalama mavahe ai ko e *COVID-19* 'a ia ke nau lava 'o fakaivia 'a e ngaahi kupu kotoa 'a e sekitoa pa'anga leva 'e 5 miliona 'Eiki Sea 'oku 'i he Potungāue Mo'ui ia ke hoko atu pē ngaahi fatongia ko ē 'o e Potungāue Mo'ui. Te u lave atu pē ki he *stimulus package* 'Eiki Sea na'a ku 'osi lave ki ai pea 'oku 'i ai mo e fehu'i ko eni 'a e Fakafofonga mei Vava'u hangē ko e hoha'a ko ē ki he takimamata...

<007>

**Taimi:** 1550-1555

**'Eiki Minisitā Pa'anga :** kuo 'atā na'a ku 'osi lave pē ki ai. Ko e kongā 2 ko ē 'oku ngāue'aki ke fai ki ai e ngāue ko eni ki ai 'Eiki Sea, ko e fengāue'aki pea mo e Potungāue Takimamatā 'oku 'i ai e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá, totongi atu pa'anga e 3 miliona ki he ngaahi hōtelé pea mo e ngaahi me'a pehē, falekaí, 'i he kimu'a ia ki Sune. 'A ia ko e lele ia a'u ki Sune. Ko e hoko atu ko eni he 'uluaki māhina 'e 4 pē 3 ko ia kuata Suné ko e pa'angá 'oku 'i heni pē he 49 miliona ko ē.



Pea 'oku lave'i pē ia 'e he Pule'angá. Ko e fakaakeake 'a e sekitoa ia ko ení, 'oku 'ikai ke vave ia. He 'oku lavea 'a e potu kotoa pē. Pea 'e ..tau sio tautolu 'e lele atu ia ke 'osi ki Tīsema, 'ikai ke ngata pē ai 'Eiki Sea, na'e 'i ai foki mo e ngaahi maumau ia na'e uesia he saikolone Hālotí. 'Oku ai mo e polokalama ngāue ke tokonike to e langa 'a e ngaahi nofo'anga ko eni 'o e ngaahi nofo'anga ko ení 'i Hihifo.

## Tali Pule'anga fekau'aki mo e fehu'ia e lisi 'o e vakapuna Y-12

Konga ko eni 'o e fehu'í ki he puna 'a e Y12 ki he lisi i, 'oku ou fie fakahoko atu pē heni. Kuo 'osi e lisi ia ko ē na'e fai ko ē 'e he Pule'angá ki he kautaha *Real Tonga*. Lolotonga fai e ngāue ke fakamā'opo'opo, fakafoki mai e koloa ko iá ma'á e Pule'angá. Pea 'e fakataha 'a e kau Poate Talēkita 'o e Kautaha Vakapuna Fakafonua 'a Tongá he 'aho Falaité, ko hono fakamā'opo'opo ia e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani ngāue, pea mahino ai mo e taimi 'e kamata ai e puna 'a e vakapuna ko ení, pea mo e ngaahi sio ke fakalahi mai 'a e vaka ke tokoni ke fakahoko 'a e fatongia ko ení.

## 5 miliona tali Pule'anga ke ngāue'aki he pangike ki he nō he tafa'aki takimamata, ngoue & ako

Na'a ku lave 'oku ai mo e pa'anga 'e 5 miliona 'oku 'osi tali 'e he Pule'angá. Ko e pa'anga ko ení 'oku ai 'eku 'amanaki 'e fakahū ia ki he pangikē uike kaha'ú. Pa'anga eni 'e nō mei ai 'a e ngaahi sekitoa pē 'e 3. Ko e takimamatá, ko e 2.5 miliona. Ko e toutaí, ko e 1.5 pea ko e 1 miliona ke tokoni ki he akó. 'I ai 'a e faka'amu 'a e Pule'angá 'e toe fakalahi 'a e pa'anga ko ení, ke fakaivia 'a e tokoni'i 'a e ngaahi sekitoá.

Ko e polokalama nō ko ia 'a e Pule'angá na'e 'uluaki kamata he ta'u 'e 10 ko eni kuo 'osí pē ko e *Government Development Loan*, fakalele 'e he Pangikē Fakalalakaká peseti 'e 1, peseti 'e 3, peseti 'e 4. Lolotonga fai hono *review* he taimí ni e fakamā'opo'opo, ke nofo taha pē ia ke tokoni'i e ngoué, kae tokoni'i e ngoué pea mo e *export* 'a e pa'anga ko iá, pea mo e akó. Ko e *formal sector* Sea ...

**Sēmisi Sika** : Sea kātaki..Ko e fakamatala ko ení 'osi fakahoko mai pē 'oku mahino pē 'oku ai e polokalama fokotu'utu'u 'a e Pule'angá ke fai 'aki hono tokangaekina 'o e ngaahi uesia ko ia ka hokó. Ko 'eku fehu'í 'a'aku Sea, 'oku tau mateuteu ko e hā 'a e lōloa? Tau pehē 'ai ha fo'i fehu'i 'e taha ke mahino. Ko e tufa ko eni 'o e ngaahi *stimulus cheque*, ko e hā 'a e fuoloa mei he taimí ni pea tau toe tufa, pea tau toe tufa, pea tau toe tufa, ke tauhi'aki e kakaí ke nau tolonga 'o a'u ki he 'aho 'o e fakaakeaké.

**Sea Kōmiti Kakato** : Ko ē kuo 'osi tali mai 'a e mata'ifika 'o e teuteu ki he *COVID* 'osi tali mai 'oku ai e mata'ifika. Ko 'etau hoko atu ko ia ki he kaha'ú, tukumu'a ke tau fononga pē mo e taimí, mo e mateuteu ko eni 'oku langa ai 'a e Pule'angá, teuteu ke hoko mai 'a e fakatamaki ko ení pea 'oku ou tui pē 'oku mateuteu e Pule'angá.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Mālō 'Eiki Sea. Kole atu pē mu'a Sea ke tuku e fakahēleleu 'a e Hou'eikí kae tali 'enau ngaahi fehu'í.

**Sea Kōmiti Kakato** : Ko u tui au kuo lava ho'o me'a malangá 'au, kuo mahino.

## Tali Pule'anga ki he tokanga ki he ta'u penosoni kau ngāue fakapule'anga

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Ko e Saame 23 – Ko hoku tauhi 'a Sihova. Taumu'a 'o e patiseti ko hoku Talitau'angá mo Hoku Hūfanga'angá ko Sihova. 'Oku 'ikai ke 'ilo 'e ha taha ia 'a e taimi 'Eiki Sea. Ko e mata'ifiká 'osi 'oatu ia 'e au, ka u foki mai ki he tokanga faka'osi na'e fai 'e Tongatapu Fika 1 ki he *retirement* pea mo e hoha'a ko iá. Ko e 'uhinga pē foki eni ia ki he kau ngāue fakapule'angá. Ka 'oku ai pē mafai ia ngaahi Potungāué, kapau 'oku ai ha taha ia 'oku 'ova he ta'u 60 pea pensioni, ka 'oku kei fiema'u 'ene sēvesi, ko e sēvesi 'oku ma'u, fiema'u ia hangē ko e Potungāue Mo'uí. 'Oku 'atā pē ia ke nau aleapau nautolu mo e tokotaha ko iá, ke fakahoko 'a e ngāue ko iá.

## Tali Pule'anga fekau'aki mo e ngaahi mo'ua 'a e fonua

Pea ko hono faka'osi leva 'Eiki Sea, ko 'etau *public debt* na'e fai e hoha'a ki ai. Ko e nō ko eni ko ē ki he *CBD Loan* fe'unga ia mo e pa'anga 'e 156 miliona 'Eiki Sea. Ko e tu'unga leva ko ē ke totongi ta'u 'e 20. Hono palanisi ko ia he 'ahó ni, ko e pa'anga 'e 149. 'E kamata mei he 23/24 ki he 27/28. ta'u fakapa'anga..

<008>

**Taimi:** 1555-1600

**'Eiki Minisita Pa'anga:** Ko ia ko e pa'anga ko ia te tau totongi ki he nō ko eni pa'anga 'avalisi he pa'anga 'e 26 miliona. Ko e nō tā ko ē totongi mai 'a e nō ia pea mo e *interest* 'oku palopalema hono tānaki mai e sēniti ko eni mei he ngaahi kautaha ko eni. 'Oku tōmui 'aki ia e 14 miliona. Ka 'i he taimi tatau pē totongi ia he Pule'anga. Mou sio hifo ange ki he faingata'a ko ē 'oku, totongi ia he Pule'anga he ko e 'uhinga 'oku mo'oni e kakai ia ko eni na'a nau nofo pē nautolu he nau 'ai pisinisi ka ko e ō ko ē 'o tutu 'Eiki Sea. Ko e me'a ia 'oku faingata'a'ia ai 'a e Pule'anga.

## Fehu'ia pe 'oku kau he no 'a e Pule'anga hono malu'i kautaha ngaahi hala 'e 3

**Māteni Tapueluelu:** 'A ia Sea 'e kau heni mo e malu'i ko eni e kautaha tanu hala 'e tolu ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko e fehu'i faka'osi 'Eiki Sea. Ko ho'o fehu'i pē ko ho'o, 'o te u toki hoko atu ki ai 'apongipongi. Teuteu ho fehu'i ke lahi.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai koe 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke ai ha fekau'aki e me'a ko ē ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko e faka'osi 'Eiki Sea. Ko e *National Airline*. Ko e pa'anga ko ia 'oku 'i he malumalu ia e *special board* ia ko ē 'a e Pule'anga 'osi tali ia he Pule'anga pa'anga 'e 5 miliona ke kamata 'aki e kautaha vakapuna ko eni. Pea ko e *share* ko ē ki he *owner's capital* 'i he kautaha ko eni 'oku fe'unga ki he pa'anga 'e 50 miliona. Ko e *share* 'e taha 'oku pa'anga 'e 10 ko 'ene kamata e kautaha ko eni 'e tu'uaki atu e ngaahi *share* ke fai ha tokoni Sea ko e taimi ko u fokotu'u atu. Tau tali mu'a 'a e Patiseti 'a e Potungāue Pa'anga. Mālō.

**Sēmisi Sika:** Sea kātaki ‘oku te’eki ai ke ‘osi atu ‘eku fehu’i ki he ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Tau liliu ā ‘o Fale Alea. (**Liliu ‘o Fale Alea – 4pm**)

*(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)*

**‘Eiki Sea:** Fakamālō atu Hou’eiki. Kole atu pē ke hoko atu ‘a e feme’a’aki ‘apongipongi. Tolo e Falé ki he 10:00.

## **Kelesi**

*(Na’e fakahoko ai pē ia ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea)*

<009>

## **Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga**